

STEEN EN HUIS MEURS

575|2026

Erfgoednota Stadskanaal

Deel 1: Het Verhaal van Stadskanaal

september 2026

Inhoudsopgave

←← Omslag: Nicolaaskerk met Juffertoren, Onstwedde [SteenhuisMeurs]
← Vorige pagina: Stadskanaal, station met museumspoorlijn STAR [SteenhuisMeurs]

Inleiding **4**

Het verhaal van Stadskanaal **6**
1. Zand en veen 6
2. De marken, 600-1800 8
3. Van Semslinie naar Koningsraai, 1615-1817 19
4. De macht van de stad 1787-1920 24
5. Landbouw, industrie en woningbouw 1880-1950 36
6. Philips, 1955-1970 52
7. Ruilverkaveling 1955-1970 65
8. Herinrichtingswet 1970-2000 67
9. Eigen kwaliteit, 2002-heden 75
10. De vijfde toekomst 77

Eindnoten **78**

Literatuur **79**

Colofon **81**

Inleiding

De gemeente Stadskanaal is in 1969 ontstaan uit de fusie van de voormalige gemeente Onstwedde en een deel van de gemeente Wildervank. Daarmee werd een oude orde omgedraaid. Onstwedde is een oud dorp op het zand, waarvan de geschiedenis meer dan 1100 jaar teruggaat. Stadskanaal ontstond pas aan het einde van de achttiende eeuw, als een veenkolonie van de stad Groningen. In enkele decennia tijd werden Onstwedde en de andere dorpen en buurtschappen op het zand wat betreft het inwonertal overvleugeld door de veenkoloniën langs het Stadskanaal. Bij de behandeling van het wetsontwerp voor de opheffing van de gemeente Wildervank diende het gereformeerde kamerlid M.W. Schakel (1917-1997), een voormalig burgemeester van de Alblasserwaard, een amendement in om de naam van de gemeente Onstwedde te veranderen in Stadskanaal. Het is maar een naam – maar toch had deze wijziging op veel inwoners een grote impact, omdat de oude hiërarchie werd omgedraaid. De oude agrarische gemeenschap met een sterke identiteit en traditie moest zich schikken als onderdeel van een nieuwe gemeente, die was genoemd naar een nieuwe wereld in het veen, bewoond door de nazaten van de pioniers die van heinde en verre gekomen waren.

Cultureel erfgoed

Tegenwoordig is de rijke en bijzondere geschiedenis van de gemeente Stadskanaal nog steeds op veel plekken zichtbaar in de dorpen en buurtschappen op het zand, aan de linten in het veen en in de landschappen die alles verbinden. Al die sporen herinneren aan het verhaal van Stadskanaal en geven de gemeente herkenbaarheid en identiteit. Het is het cultureel erfgoed van de gemeente: alles wat vorige generaties hebben nagelaten en waar we waarde aan hechten: een gebouw, dorp of een stuk stad, een schip of een meubel, een pot in de grond, een schilderij, brug, bomenlaan, plein, stadssilhouet, landschap, herinnering of traditie – zoals het Gronings ontzet.

Erfgoedbeleid

De erfgoed- en monumentenzorg bestaat al ruim 150 jaar in Nederland, waarbij de overheid en particulieren en allerlei organisaties met elkaar samenwerken. Een deel van het cultureel erfgoed is beschermd als monument, beschermd dorpsgezicht of een beschermd archeologisch terrein. Het Rijk heeft de bescherming van cultureel erfgoed in de Erfgoedwet (2016) en de Omgevingswet (2024) geregeld, waarbij de gemeenten verschillende taken te vervullen hebben. Daarnaast hebben de meeste Nederlandse gemeenten zelf erfgoedverordeningen en erfgoedbeleid opgesteld. Ook Stadskanaal heeft een erfgoedverordening, die in 2024 voor het laatst is gewijzigd.

De erfgoednota

De aanleiding voor de Erfgoednota was een vraag vanuit de Raad om een Kerkenvisie op te stellen vanwege de dreigende leegstand van kerken. Omdat er veel andere opgaven rondom het erfgoed van Stadskanaal spelen, heeft het college van B. en W. ervoor gekozen om de nota te verbreden tot een erfgoednota waarin al het cultureel erfgoed in Stadskanaal aan bod komt. Zo spelen bij veel historische panden (met of zonder beschermde status) opgaven van onderhoud, verduurzaming en herbestemming. De nota is ook een gevolg van de Omgevingsvisie Stadskanaal, die begin 2026 is vastgesteld. In de Omgevingsvisie is aangegeven dat in 2040 de cultuurhistorie in zowel de kernen als het buitengebied zichtbaar en beleefbaar moet zijn om de geschiedenis van onze streek te vertellen. Dit geldt voor het open Veenkoloniale landschap met haar lint- en waterstructuren, maar ook voor het meer gesloten landschap op de zandgronden, zoals de essen rondom Onstwedde en de natuur rond het beschermde dorpsgezicht Smeerling. Onze inwoners zijn trots op deze identiteit. De Omgevingsvisie stelt dan ook duidelijk dat we deze oude structuren, archeologische aspecten en monumenten willen behouden, beschermen en waar mogelijk in ere herstellen. De Erfgoednota bouwt hierop voort en geeft verder richting aan hoe we binnen de Omgevingsvisie en het Omgevingsplan met ons erfgoed om willen gaan.

Doelstellingen van de nota

Het erfgoedbeleid heeft verschillende doelstellingen, te beginnen met het geven van invulling aan de wettelijke taken die de gemeente vanuit de Omgevingswet en de Erfgoedwet heeft te vervullen. De nota dient om belangrijk erfgoed en de omgeving ervan te beschermen en te voorkomen dat we ongewenst historische waarden kwijtraken. Dit impliceert het inventariseren van erfgoedwaarden, het aanwijzen van beschermd erfgoed en het waken over de cultuurhistorische waarden in het traject van vergunningverlening, toezicht en handhaving (VTH). Ook het verduurzamen en toekomstbestendig maken van cultureel erfgoed hoort hierbij. Belangrijk in deze processen is het ondersteunen van eigenaren van erfgoed met kennis, advies en duidelijke procedures. Het

is uitdrukkelijk niet de bedoeling om het cultureel erfgoed als ‘museumstukken’ onder een kaasstolp te plaatsen. Erfgoedwoningen worden bewoond, verduurzaamd en aangepast aan het leven van nu. Veel kan met een monument, maar niet alles mag. Bij transformaties aan de monumenten en andere historische bebouwing is de inzet om de bijzondere waarde en de monumentale onderdelen te ontzien en duurzaam gebruik mogelijk te maken.

Een ander doel van de nota is om het erfgoed in te zetten bij gebiedsprocessen, met de ambitie om ruimtelijke ontwikkeling te verbijzonderen en meerwaarde te geven. Cultureel erfgoed kan bijdragen aan de kwaliteit van de leefomgeving en de aantrekkelijkheid van Stadskanaal voor bewoners en bezoekers. Het vergroot de betrokkenheid van burgers en versterkt de trots op en identiteit van de gemeente. Tenslotte wil de erfgoednota bijdragen aan een eenduidig beleid, zowel in relatie met andere beleidsterreinen als binnen het brede werkveld van het cultureel erfgoed. De nota is inzetbaar voor meer domeinen dan alleen erfgoed; het maakt de afweging van nieuwe ruimtelijke initiatieven sterker, versterkt de burgerkracht en verrijkt het soms nog eenzijdige beeld van de gemeente.

De reikwijdte van de Erfgoednota
Deze erfgoednota spitst zich toe op het erfgoed dat fysiek aanwezig is in de gemeente: archeologische waarden, bouwwerken, stedelijke en dorpsstructuren, groen, water en landschap. Er heeft zich in Nederland een omslag in de erfgoedzorg voltrokken, waarbij de aandacht is verbreed van de (letterlijk) uitzonderlijke monumenten naar het cultuurlandschap waarin wij leven. Erfgoed is daardoor innig verbonden geraakt met het ‘gewone’ leven. Dat betekent dat we dynamischer zijn gaan denken over het erfgoed, want veranderingen horen bij het leven. In de dorpen, langs de linten en in het landschap zijn transformaties aan de orde van de dag. De uitdaging is om die op een vanzelfsprekende manier op het bestaande aan te laten sluiten, zodat de samenhang wordt versterkt en gebieden hun specifieke kwaliteiten behouden. Vanuit deze houding kan erfgoed bijdragen aan de kwaliteit van de grote transformaties die in de gemeente zullen plaatsvinden (groei, energietransitie, economische vernieuwing, etc.).

Werkwijze: consultatie
In het voortraject zijn gesprekken gevoerd met de gemeenteraad, monumenteneigenaren, de kerken, historische verenigingen, stichtingen en musea en de beleidsambtenaren van de gemeente. Eigenaren kregen hierbij ook de gelegenheid om hun inbreng op schrift te stellen. Van de gesprekken zijn verslagen gemaakt en alle aandachtspunten die naar voren zijn gebracht werden thematisch geordend. In de uitwerking van de nota is deze input gebruikt, waarbij in de nota geregeld naar opmerkingen is verwezen. We willen iedereen bedanken voor hun inzet om de vraagstukken van vandaag en morgen met ons te delen.

Leeswijzer
De Erfgoednota bestaat uit twee aparte delen, die anders van toonzetting zijn maar in samenhang moeten worden gezien. Deel 1 is het Verhaal van Stadskanaal, dat beschrijft hoe het landschap en de dorpen van Stadskanaal zijn ontstaan en ontwikkeld tot de gemeente zoals we die nu kennen. In tien episodes wordt de geschiedenis van Stadskanaal beschreven. Het is het koepelverhaal, dat context biedt aan het erfgoedbeleid en de grote rijkdom en diversiteit van Stadskanaal introduceert.

Deel 2 is het erfgoedbeleid. Hier gaat het over wat de gemeente wil doen en in gang wil zetten om goed met het erfgoed om te kunnen gaan en het op verschillende manieren te benutten. Allereerst wordt hierbij ingegaan op de betekenis van erfgoed voor Stadskanaal, het erfgoedwerk en de vijf accenten die we de komende jaren willen zetten. Hierna volgen de vier pijlers van het beleid: wettelijke taken, het zichtbaar en beleefbaar maken van cultureel erfgoed, het ondersteunen van eigenaren en tenslotte de concrete projecten waar we de komende jaren extra aandacht aan willen besteden. Na vaststelling van de nota zal hier separaat een uitvoeringsprogramma aan worden toegevoegd.

Tot slot een woord van dank aan Geert Volders voor zijn commentaar op het concept van dit verhaal.

1. Zand en veen

↙ Het Bourtangermoor voordat de vervening begon. [Wikimedia Commons]

↓ Kaart van het noorden van het huidige Nederland, door Christiaan Sgroten, cartograaf van Filips II, 1573. De bruinige vlek onderin is het Bourtanger Moor, rechts daarvan ligt Westerwolde. [Koninklijke Bibliotheek Brussel]

In de gemeente Stadskanaal bestaan van oudsher twee werelden naast elkaar: die van het hoge, droge zand van Westerwolde en die van het natte, ontoegankelijke veen van het Bourtanger Moor. De basis van dit landschap werd gelegd in de ijstijden. Tijdens de voorlaatste ijstijd stuwde schuivend ijs een zandwal op, die als een verhoogde rug herkenbaar is gebleven. In de zandrug sleten beken als de Mussel Aa, de Ruiten Aa en het Pagediep hun beddingen uit. Vroeger vloeiden zij bij Holte samen tot de Westerwoldsche Aa, die richting de Dollard stroomde. Door twintigste-eeuwse kanalisatie is hun loop aangepast. Op de lagere gronden rondom het zandeiland stagneerde de afwatering waardoor een moeras ontstond: het Bourtanger Moor. Er trad vervening van plantenresten op, waardoor langzaamaan een dik pakket veen aangroeide. Het gebied was wel 3.000 km² groot en strekte zich uit over Groningen, Drenthe en het Duitse Eemsland. De natte wildernis isoleerde Westerwolde eeuwenlang van zijn omgeving.[1]

Bourtanger Moor

↓ Vuurstenen bijl uit de Trechterbekercultuur (Neolithicum), gevonden in 1965 bij Veenhuizen aan de rand van het stroomdal van het Pagediep. [Museum van de Streek]

↓↓ De Halsring van Barlage, gevonden in 1919 of 1920 in het veen bij Barlage. [Collectie Groninger Museum]

Prehistorie: van steentijd tot en met ijzertijd
In de prehistorie, vanaf de oude steentijd (12.000-8800 voor Christus), zwierven jagers-verzamelaars door het toen nog toendra-achtige dekzandlandschap. Van hun aanwezigheid getuigen de archeologische vondsten (vuurstenen werktuigen) die zijn gedaan, zoals haardkuilen en bewerkt vuursteen, wat duidt op de tijdelijke kampementen die ze opsloegen. In de middensteentijd (8800-4900 voor Christus) werd het gebied intensiever bewoond. Behalve (vuur)stenen objecten zoals mesjes en pijlpunten, zijn uit deze periode ook resten van kampementen en haardkuilen aangetroffen. Door klimaatverandering veranderde het landschap in een dicht loofbos. Zowel het grootwild als de jagers-verzamelaars verdwenen.

In de nieuwe steentijd (4900-2000 voor Christus) werd het beekdallandschap van de Ruiten Aa, het Pagediep en de Mussel-Aa aantrekkelijk voor de landbouw. Boerengemeenschappen vestigden zich op de dekzandgronden in de buurt van de rivieren. Uit deze periode zijn nog geen nederzettingen aangetroffen, maar wel werd in 1965 in het beekdal van de Mussel-Aa nabij Kopstukken een vroeg-neolithische vuurstenen bijl gevonden (4900-3400 voor Christus). Pas vanaf 4600 voor Christus vond veengroei plaats op de Hunzevlakte, in het zuidwestelijk deel van Stadskanaal. In Westerwolde, het noorden en noordoostelijk deel van de gemeente, was dat zelfs nog later, vanaf 2400 voor Christus. Uit de latere periodes van de nieuwe steentijd zijn grafheuvels ten noorden van Onstwedde en bewoningssporen bij Wessinghuizen, Smeerling en Onstwedde bekend. Bijzondere vondsten zijn zogeheten depotvondsten of offergaven, aangetroffen in oude rivierbeddingen en depressies (laaggelegen gebieden). Het gaat dan bijvoorbeeld om houten wagenwielen (2020-2065 voor Christus) in een verlande zijgeul van de Mussel Aa te Musselkanaal. Een andere vondst is een lanspunt uit de late bronstijd (1000 voor Christus) in Smeerling, die in 2008 door een amateurarcheoloog in een oude bedding van de Ruiten Aa werd ontdekt. In 1920 kwam tijdens ontginningswerkzaamheden een bronzen halsring uit de vroege ijzertijd (800-500 voor Christus tevoorschijn.

Het dekzandlandschap van Westerwolde vernatte vanaf circa 2400 voor Christus. In het laatste deel van de prehistorie, de bronstijd en ijzertijd (2000 –12 voor Christus) waren de hoogstgelegen delen echter nog bewoonbaar. Uit die periode zijn nederzettingssporen, grafheuvels enbekend. Gewoond werd er in de ijzertijd op de hogere zandgronden. Uit die tijd dateren de kenmerkende raatakkers (ook wel 'celtic fields' genoemd), op verschillende plaatsen rondom Onstwedde en in het oostelijk deel van de gemeente. Het zijn kleine akkertjes, omringd door een houtwal. De boerderijen werden telkens op de braakliggende akkers gebouwd en 'zwierven' daarmee door het landschap. Op basis van het ontbreken van bewoningssporen uit de late ijzertijd en Romeinse tijd gaat men er van uit dat Westerwolde in deze periode ontvolkt raakte. Wel zijn uit deze periode offergaven bekend.

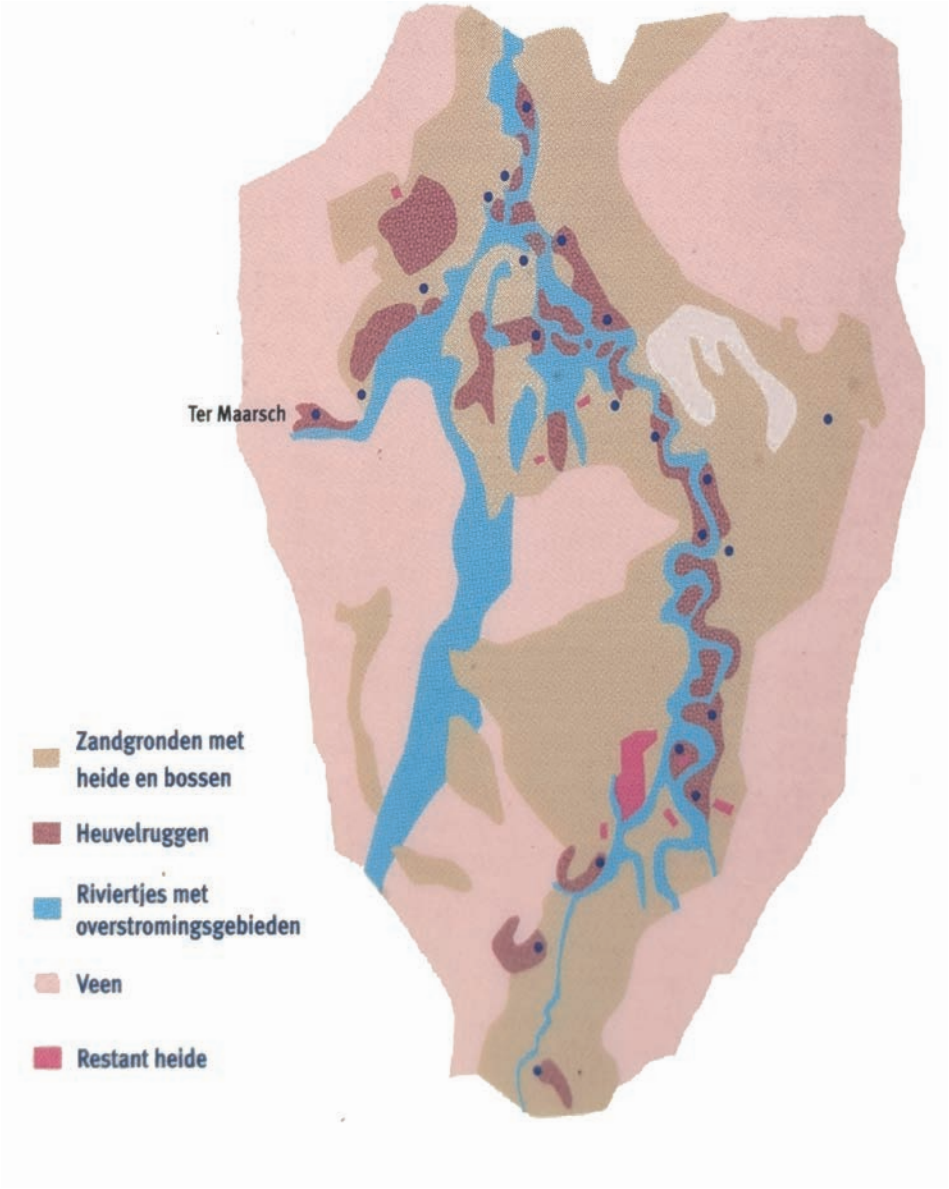

2. De marken, 600-1800

↓ Informatiepaal met kaart van het geologische landschap van Westerwolde, te Ter Maarsch, 2025. [SteenhuisMeurs]

In de middeleeuwen lagen de zandgronden van Westerwolde als een eiland in de uitgestrekte moerassen van het Bourtanger Moor. Ze waren deels met (natte) heide begroeid. Aan de westzijde liep dit moeras tot aan de voet van de Hondsrug door. Hier was onder invloed van regenwater een dik veenpakket ontstaan. De moerassen waren een bron van occulte verhalen en prehistorische sporen, ‘onland’ waarin criminelen zich verborgen om nooit gevonden te worden. Kreken, zoals het Pagediep ter plaatse van het latere Philipsterrein, slingerden zich door het moeras.

Lang voordat Stadskanaal gesticht werd, floreerde op de hogere zandgronden een boerensamenleving met bijbehorende gebruiken. Het landschap werd bepaald door kronkelige wegen, dikke eiken en boerderijen. ‘De dikke boeren van Onstwedde’ staat in een bron uit 1916, wat verwijst naar de rijke bovenlaag van de eigenerfden die in welvaart leefden, zoals de families Huiges, Wilzing en Maarsingh. De oude essen zijn nog te herkennen aan de bolle vorm van jarenlange ophoping van mest en veen. Ook aan de Drentse kant van het moeras waren zulke gemeenschappen, met onder meer de marken van Drouwen en Buinen.

Heideveld bij Vledderveen met herder en schaapskudde, 1890-1900. [GA]

↓ Kaart van het dorp Onstwedde in 1815, 1977. [Uneswido in Westerwalde: historisch gedenkboek 'Onstwedde 1100']

Boeren op het zand

De plaatsvaste bewoning op de zandgronden van Westerwolde begon ongeveer in het jaar 600 toen zich hier de eerste boeren vestigden. Het waren waarschijnlijk Saksen die zich vanuit het oosten een weg door het moeras naar de droge zandruggen hadden gebaand. Aan de randen van het moeras, op de hogere zandgronden van Borger-Odoorn en Westerwolde, vormden zich boerengemeenschappen in zogenaamd markeverband: een bestuursvorm waarin de boeren collectief eigenaar waren van de veengebieden. Ze bouwden een bestaan op met de mogelijkheden die de natuur bood.

Op de zandruggen werd gewoond, op de essen groeide boekweit en haver. Ze lagen tussen de beekdalen en de hogere zandgronden in. Er ontstond een wisselwerking tussen mens en dier om de bodem vruchtbaar te maken.[2] Schapen en runderen graasden overdag op de weides, heiden en hooilanden (ook wel ‘meeden’ genoemd). ’s Nachts werden ze naar de stal gedreven. De verzamelde mest werd daar vermengd met heideplaggen. Dit mengsel werd vervolgens als een voedzame laag over de akkers verspreid. Het was een limitatief systeem: de oppervlakte van de essen bepaalde hoeveel er kon worden bebouwd. De essen waren het kostbaarste bezit en moesten beschermd worden tegen loslopend vee en wilde dieren. Daarom werden ze omringd door een eswal of houtsingel: een combinatie van een greppel en een aarden wal met dicht struikgewas of bomen. In de noordoostelijke hoek van de gemeente, op de overgang van het zand naar de beekdalen rond Ter Wupping, Sterenborg, Höfte en Wessinghuizen, zijn in het landschap nog enkele essen met omringende houtwallen aanwezig.[3]

Esdorpen

De boerderijen lagen geclusterd rondom een gemeenschappelijke open ruimte: de brink. Het was de plek waar de gemeenschap samenkwam en waar ‘s ochtends het vee werd verzameld. In de ruimtelijke opzet van Onstwedde is de brink nog te herkennen. De oorsprong van het dorp ligt in de negende eeuw rond de zuidelijke brink, het ‘Loug’. Toen het dorp in de loop van de zestiende eeuw groeide, ontstond noordelijker een tweede kern: het ‘Wold’.[4] De bewoners organiseerden zich in boerschappen waarvan de eigenerfde boeren markegenoten waren. De gronden waar de schapen graasden waren collectief bezit. Binnen dit stelsel van zogeheten ‘boerwillekeuren’ droeg de gemeenschap gezamenlijk de verantwoordelijkheid. De boeren met een eigen erf en aandelen in de boerschap hadden inspraak, maar het systeem bood ook ruimte aan de keuterboeren en armen zonder grond. Ook zij mochten hun vee op de gemeenschappelijke gronden weiden. In de praktijk werden de meeste afspraken mondeling gemaakt.[5]

↓ Achterzijde van de boerderijen van Sterenborg en Huitsing, die aan de Brink ('t Loug) van Onstwedde staan, foto van M.A. Douma, 1976. [GA]

↓ De Nicolaaskerk met de Juffertoren. [SteenhuisMeurs]

De Juffertoren

De kerstening van Westerwolde begon rond 900 met de oprichting van het kerspel Onstwedde. Dit kerkelijke district vormde het religieuze en maatschappelijke centrum van het gebied. De bekende Juffertoren in Onstwedde is ruim 41 meter hoog en dateert uit de veertiende eeuw. Pas rond 1500 werd de kerk er tegenaan gebouwd. De naam ‘Juffertoren’ wijst op de ‘juffers’ (lange sparrenstammen) die de spits dragen. In de lokale overlevering is er ook een andere verklaring voor de naam, die te maken heeft met drie losbandige zusters. Na hun bekering lieten zij elk een toren bouwen: in Holwierde (inmiddels gesloopt), Schildwolde en Onstwedde.[6] Voor de bouw van de Onstwedder toren werden kloostermoppen (grote bakstenen) gebruikt. In de middeleeuwen ontwikkelden monniken de techniek om uit klei zulke stenen te bakken. Waarschijnlijk werd voor de kloostermoppen van de Juffertoren leem van de Tichelberg bij Veenhuizen gebruikt.[7] De Juffertoren diende niet alleen een religieus doel, maar was ook een toevluchtsoord in tijden van gevaar. De muren zijn plaatselijk wel twee meter dik en rondom de toren zijn sporen gevonden van een vroegere gracht en ophaalbrug.[8] Er is nog steeds een gracht, die ongetwijfeld ooit is verlegd.

↓ Doopvont dat na de Reformatie uit de kerk werd verwijderd en lang dienst deed als drinkbak voor het vee. Sinds 1990 is het terug in de kerk. Foto uit 1937. [RCE]

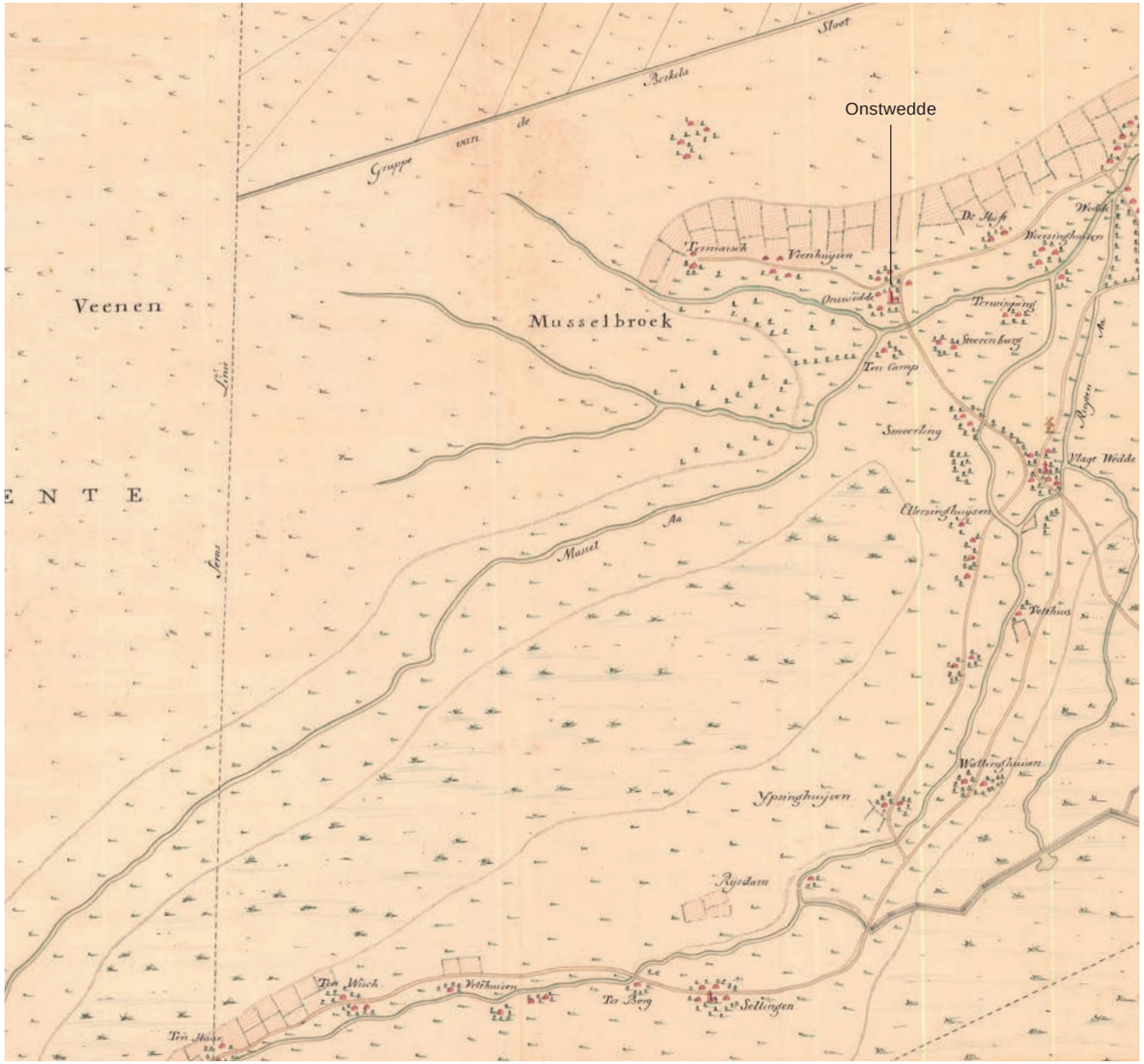
↓ Het kerkepad van Ter Maarsch naar Onstwedde, z.j.
[Museum van de Streek]

↓ Kaart van de nederzettingen in Westerwolde met essenzwermdorpen rondom Onstwedde. Gemaakt door ir. Caldenbach, ca. 1736. Links liggen de venen en natte gronden van het huidige Musselkanaal en Stadskanaal. [GA]

Essenzwermdorpen

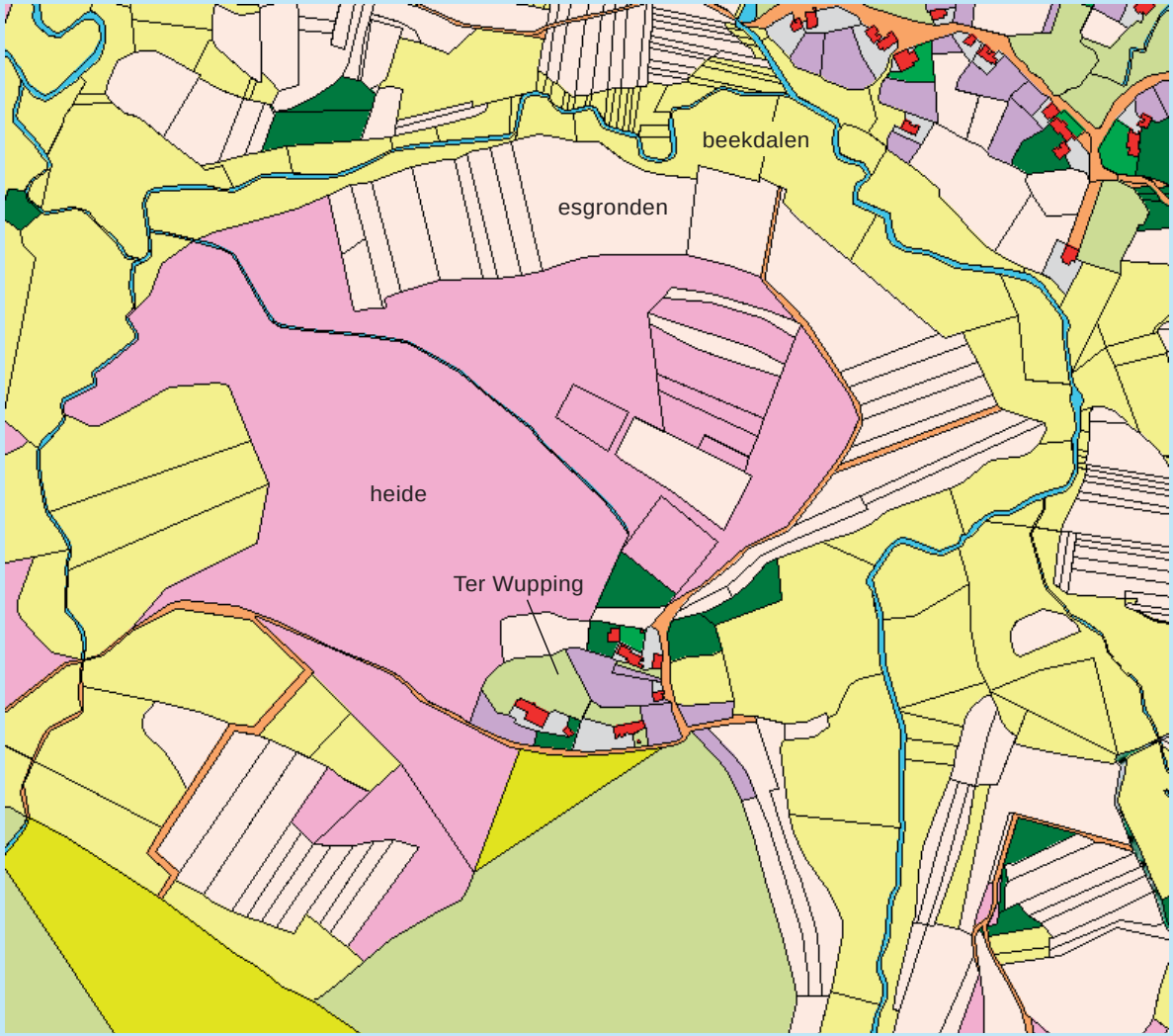
De essen van Onstwedde vormden eeuwenlang de basis van het boerenbestaan. De bevolking groeide en vanaf de vijftiende eeuw was er behoefde aan meer ruimte. Sommige families trokken naar de onontgonnen zandkoppen in de directe omgeving en bouwden daar boerderijen. Rondom Onstwedde ontstond zo een kring van nieuwe nederzettingen, wat ook wel een ‘hoevenzwerm’ wordt genoemd. De omvang van de nieuwe nederzettingen varieerde. Soms bleef het bij een buurtschap van slechts twee à drie boerderijen, zoals Sterenborg, Ter Maarsch, Höfte en Wessinghuizen. Andere nederzettingen, zoals Smeerling, groeiden verder uit. Het moederdorp Onstwedde bleef de grootste plaats. Op de nieuwe plekken hielden de bewoners vast aan hun manier van samenleven. Ze deelden de grond en zorgden voor elkaar. In onder andere Wessinghuizen, Smeerling en Veenhuizen leidde dit tot de oprichting van een zelfstandige marke binnen het kerspel Onstwedde.[9] Veenhuizen ontstond in de late middeleeuwen als veenontginning, voor het eerst genoemd in 1466.

Ter Wupping

Ter Wupping is een voorbeeld van een hoevenzwerm of esgehucht. Omgeven door woeste gronden met veldnamen als ‘Ruige Berg’ en ‘Kieberg’, werd op een hoefijzervormige zandrug een nederzetting van enkele boerderijen opgebouwd, omgeven door weide- en heidegronden. De woeste gronden waren het collectieve bezit van de markegenoten van Ter Wupping. Langs de Ruiten Aa in het beekdal lagen de natte hooilanden van de boeren. Tijdens de ruilverkaveling in de jaren zeventig is de es bewaard gebleven. De hoefijzervorm is nog te herkennen in de halve cirkel van akkers op de es tussen de heidegronden en het beekdal in. In 1991 is de natuurlijke, kronkelende loop van de Ruiten Aa hersteld.

↓ Ingekleurde kadastrale kaart van Ter Wupping. [HisGis]

↓ Erve Volders, Ter Wupping, 2025. [SteenhuisMeurs]

↓ Dorpsstraat 1, de ‘Bedelboerderij’, 2025. [SteenhuisMeurs]

Bedelboerderij

Door de geïsoleerde ligging tussen moerassen was de bevolking van Westerwolde in tijden van oorlog op zichzelf aangewezen. Met name in strenge winters, wanneer het bevroren moeras geen natuurlijke barrière meer vormde, waren de esdorpen kwetsbaar. In 1795 plunderden een dozijn onderbetaalde Engelse soldaten de boerderijen van Onstwedde. Zij hadden meegevochten tegen de legers van de Franse revolutionairen in 1794, maar waren daarna gedeserteerd.[10] Hoewel de dorpsgenoten de soldaten wisten te verjagen, brandde de hoeve van Abel Boels (Dorpsstraat 1), de eerste burgemeester van Onstwedde, volledig af.[11] Boels deed hierop een beroep op zijn ‘noabers’ (buren). Volgens de oude afspraken van de marke moest oorlogsschade namelijk gezamenlijk gedragen worden. Na enig getouwtrek kreeg hij gelijk. Van het bijeengebrachte geld verrees een nieuwe hoeve, die in de volksmond de ‘Bedelboerderij’ werd genoemd. Het pand dat nu op deze plek staat is van later datum.[12]

Tradities

De mentaliteit van 'samen de schouders eronder' was niet alleen zichtbaar in nood, maar ook in vreugdevolle momenten, zoals bij de bouw van een boerderij. De meester van Onstwedde deed in 1827 verslag hoe dat verliep. Zodra de houten binten van de boerderij gereed waren, had de eigenaar hulp nodig bij het opbouwen van het zware houten skelet. Hij stuurde een bode met een versierde stok vol linten naar de buren. De bode sloeg met zijn stok op tafel en riep: ‘Zet my eene tafel ter hand, of ik sla de schöttels van de wand!’ Op de dag van het oprichten verschenen mannen, vrouwen en kinderen op de bouwplaats. Ieder gezin nam een ham of boter mee als geschenk. Terwijl de mannen de zware houten gebinten overeind hesen, bereidden de vrouwen de maaltijd voor. Als het geraamte eenmaal stond, deed de predikant te midden van het opgetrokken hout een gebed om onheil af te wenden. Daarna volgde een feest met erwtenbrij met spek.[13]

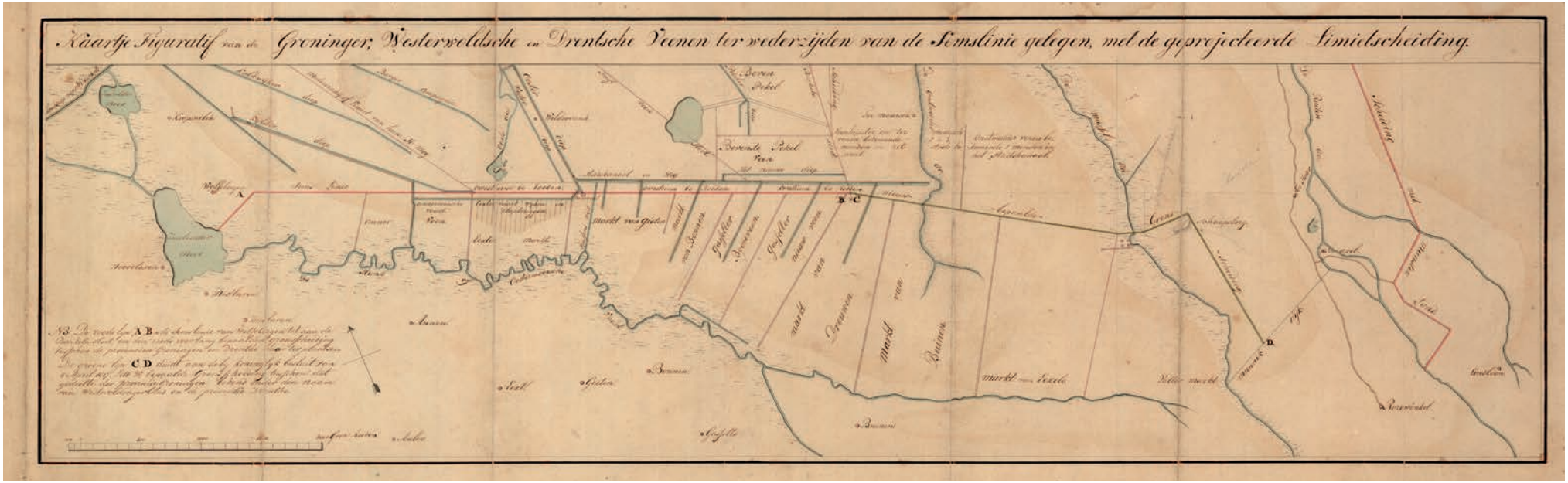
3. Van Semslinie naar Koningsraai, 1615-1817

↓ De Semslinie, 1817. [GA]
→ Volgende pagina: de Semslinie (rechtsboven) dwars door de venen, 1817. [GA]

De bewoners op de zandgronden waren door een moeras omgeven. Het veen vormde een fysieke grens, maar boezemde ook diep ontzag in. In de volksverhalen werd gewaarschuwd voor de onverbiddelijke krachten van het landschap. Onverklaarbare natuurverschijnselen, zoals dwaallichten of smeulende veenbranden na een blikseminslag, werden gezien als het werk van hogere machten.[14] Het moeras was het domein van de duivel, die onvoorzichtige passanten de zompige diepte in probeerde te trekken.[15] Uitgerekend in dit gebied kwam tussen de oude beschavingen in een nieuwe wereld te liggen, heel anders, rechtlijnig verkaveld en doorsneden door nieuw gegraven kanalen. De nieuwe wereld bracht welvaart, lokale verveners uit de randgebieden grepen hun kans. Maar de grootste vervener was het stadsbestuur van Groningen – de heerser over stad en ommeland.

Semslinie

In het begin van de zeventiende eeuw begon de turfwinning in de uitgestrekte veengebieden ten oosten van Groningen. Turf was veel geld waard. Het werd in de kachels gestookt en was de brandstof voor de nijverheid in de Nederlandse steden, zoals steenbakkerijen en brouwerijen. Over het water van zeeën, rivieren en kanalen werd turf naar het westen van het land vervoerd, waar de vraag groot was. De stad Groningen wilde grip op deze handel krijgen door veengebieden op te kopen en kanalen aan te leggen die voor de afvoer van turf nodig waren. In Groningen werd de turf verkocht op de turfmarkt. De stad verdiende aan de productie, het vervoer en het verhandelen van turf. Groningen kocht in de zeventiende eeuw veel voormalige kloostergronden aan, waaronder omvangrijke veengebieden. Omdat het Bourtanger Moor eeuwenlang als een soort niemandsland tussen Groningen en Drenthe in had gelegen, ontstonden door de Groningse expansiedrang als vanzelf grensconflicten met het gewest Drenthe. Dat gebeurde bijvoorbeeld in 1614 toen de vraag speelde of het klooster van Ter Apel bij Groningen of Drenthe hoorde. In 1615 legden beide partijen zich neer bij de grens die Johan Sems namens Groningen en Johan de la Haye namens Drenthe bepaalden. Ze trokken een kaarsrechte lijn tussen Wolfsbarge bij het Zuidlaardermeer en Ter Haar, net boven Ter Apel.

33.
De Veenhof
Gasselte
Gasselter Zand
Drouwender Zand
Smidtveen Zand
Drouwen
Smidtveen
Bronneger
Buinen
Borger
Mudde Meer

Hoewel er nog lang gesteggeld werd over de precieze loop van de grens rondom Ter Apel, was het grote veengebied nu verdeeld en kon de ontginning beginnen.

Winschoterdiep

In de zeventiende en achttiende eeuw lag de kern van de Groningse turfwinning rondom het Winschoterdiep, dat tussen 1612 en 1636 was gegraven. De winning concentreerde zich eerst op de gebieden bij Sappemeer en Veendam en schoof heel geleidelijk naar het oosten op. Het Bourtanger Moor was al in de zeventiende eeuw in het vizier van de ontginners. De coördinatie over en inkomsten uit deze enorme veenontginning werden door de stad geregeld. Vandaar ook dat veel archiefmateriaal uit deze periode zich in de stedelijke archieven bevindt. De stad verwierf de moerasgronden tegen extreem lage prijzen van de boerschappen en was creatief (in haar voordeel) met de begrenzing. En uiteraard wilde het stadsbestuur de grenzen definitief maken. Dat begon met de Barkelasloot, een in 1650 door de stad Groningen verlengde grenssloot. Deze is nu nog herkenbaar als de Kromme Wijk in Stadskanaal Noord.

Stromannen

Pas een eeuw later bereidde Groningen in stilte de aanleg van een nieuw kanaal naar het Bourtanger Moor voor. Dit zou het Stadskanaal worden. De waterwegen in de Groningse veengebieden waren bijna allemaal in het bezit van de stad Groningen. De stad wilde dat ook het Drentse veen, aan de andere kant van de Semslinie, door haar kanalen zou worden vervoerd. De Drenten mochten geen argwaan krijgen en zelf de spade ter hand nemen en dus maakte Groningen gebruik van stromannen die de veencomplexen op eigen titel kochten, maar in werkelijkheid voor de stad werkten. 'Undercover-makelaars' kochten stilletjes percelen grond op een kilometerslang en 250 meter breed stuk veen ten noorden van de Semslinie, de zogenaamde 'zestig roeden'.

Het nieuwe kanaal

In 1765 besloot de stad Groningen om het Oosterdiep bij Wildervank te verlengen tot aan Bareveld en het vandaaruit op 335 meter afstand van de Semslinie in zuidoostelijke richting door te trekken. Met dit kanaal konden de veengebieden in het zuidoosten van Groningen en het oosten van Drenthe worden verveend. Groningen had geen haast om het enorme gebied in productie te brengen, omdat daardoor de turfprijs en dus ook de inkomstenstroom van de stad onder druk zou komen te staan. Dit verklaart waarom er ruim een eeuw aan het Stadskanaal is gegraven. Pas in 1856 bereikten de gravers Ter Apel (en de grens bij Ter Haar). Het kanaal is in totaal 38 kilometer lang, acht meter breed en twee meter diep.

In de eerste jaren vorderde het kanaal langzaam, omdat Groningen andere politieke prioriteiten had. Daarna werd gemiddeld tweehonderd meter per jaar gegraven, met uitschieters tot wel vierhonderd meter. Het kanaal werd volledig met de hand gegraven door een ploeg van ongeveer 100 Groningse en Duitse arbeiders. Eerst moest de harde bovenlaag worden afgestoken. Daarna kon er begonnen worden met de hoofdraai, de eerste sleuf. Arbeiders stonden op een rij 'op de schop' om het kanaal uit te graven. De spitters onderin moesten letterlijk 'het onderspit delven' en gooiden hun schop vol modder op de spade van een arbeider die hoger stond. Zo groeven ze zich van de ene splitting naar de volgende. Een splitting was een dam tussen twee kanaalvakken in. Was het kanaalvak uitgegraven, dan werd de splitting doorgestoken. Het werk stond onder leiding van Jan Uniken en verveners als Van der Tuuk, Spier en Oosterwijk. De naam Uniken vind je vandaag de dag nog steeds in Stadskanaal terug, bijvoorbeeld op de door de familie gestichte familiebegraafplaats aan de Unikenstraat. De Unikenbegraafplaats werd in 2000 aangewezen als rijksmonument. Het is een voorbeeld van de bijzondere kerkhoven en begraafplaatsen die in de gemeente zijn te vinden.

→ Volgende pagina: de werelden van het zand (Onstwedde, Vlagtwedde) en het veen (Stadskanaal, Musselkanaal) naast elkaar, Bonnekaart, 1902-1929. [NA]

Stadskanaal

Groningen zorgde dat de investering in het kanaal rendeerde. Dat begon met de vervening, waarbij geld werd verdiend aan achtereenvolgens het uitgeven van de veenplaatsen, de afvoer van de turf door het kanaal en de verkoop van de turf op de turfmarkt. Ook aan de afgegraven veengebieden kon de stad geld verdienen door er landbouwgrond van te maken. Vanaf 1783 werd het kanalenstelsel verdubbeld tot een hoofddiep en een achterdiep, dat boerendiep werd genoemd. De naam duidt al op het plan om na de vervening langs het kanaal een landbouwkolonie te ontwikkelen. Als een projectontwikkelaar verhuurde Groningen woningen en verkocht ze kavels langs het kanaal. In 1787 werden de eerste twaalf huizen aan het nieuwe Stadskanaal verhuurd. Ze stonden aan de Pekelderweg, de tegenwoordige Scheepswerfstraat. Spoedig volgde een dertiende huis, waarschijnlijk voor een stadsopzichter.

De huizen stonden allemaal aan de noordzijde van het water, want de stad wilde eigen Groninger onderdanen en geen Drenten in het gebied. Tot op heden is de zuidzijde van het kanaal minder intensief bewoond. De stad vroeg geen hoge huur, omdat ze het gebied wilde bevolken. De huur van de stenen huizen bedroeg 25 cent per week. De vraag naar 'nette heemsteden' nam snel toe, maar veel arme gezinnen bleven nog lang in hutten en andere primitieve onderkomens wonen. Zo ontstond Stadskanaal als een binnenlandse kolonie van de stad Groningen. Het hoofddiep was in 1789 tot aan de Buinerweg, die destijds de Buinerstreng heette, gegraven.

Koningsraai

Toen de aanleg op gang was gekomen, ontstonden opnieuw conflicten over de provinciegrens in het veenmoeras. De Semslinie werd nooit door de Staten van Groningen geaccepteerd. De landmeters moesten hun werk direct herzien. Gedurende de hele zeventiende en achttiende eeuw zijn er processen geweest tussen de boerschappen over de betwiste grens. Het geschil ging over waardevolle weidegrond, die als gevolg van het grensontwerp onbereikbaar was geworden en over de ‘free ride’ van de Drentse monden en hun aansluiting op het Stadskanaal. Het nieuwe kanaal móest, kortom, op Groninger land liggen. In 1817 werd de Semslinie dankzij koninklijke arbitrage iets naar het zuiden verlegd. De afspraken werden in een convenant tussen de stad Groningen en de Drentse markegenoten van Eext tot Valthe vastgelegd. Sindsdien volgt de provinciegrens de Semslinie tot het huidige STAR-station om daarna met een knik af te buigen. De nieuwe grens werd officieel de Koningsraai genoemd, de rechte lijn van de koning.[16] Ter Apel werd na ruim twee eeuwen weer Gronings. De grens met de gemeenten Borger-Odoorn en Emmen volgt de Koningsraai.

In Stadskanaal is het verlegde tracé van de Semslinie de strook grond waar veel later Parkwijk en het Philipsterrein zouden worden aangelegd. Het is de zone waar Stadskanaal al voor 1940 ademruimte kreeg om uit de rechtlijnigheid te breken en een luxe centrum- en voorzieningengebied met park te vormen. Een ingreep die de aanleiding zou vormen om het naoorlogse centrum met de woonwijken hieraan vast te maken. En het is de zone waar het oude Pagediep als ‘afdraai’ (nu Ceresstraat geheten) het ‘voetn’eind’, genaamd Dideldom, vormde.

Wilderwanks
Nieuwepekela
Oostwolde
Vlagtwedde
Stadskanaal
Gasselterveenschemond
Nieuwlangeveen
Horsten

4. De macht van de stad 1787-1920

↓ Hoogveenontginning bij Wildervank door J.S. Mancadan, 1650. [Groninger Museum]

Het graven van het Stadskanaal in de vroege negentiende eeuw markeert het begin van de neergang van de oude orde van de markegemeenschappen op het zand. Zij verloren hun grond, terwijl de nieuwe wereld vorm kreeg in het ontgonnen veen. Oude structuren, zoals het Pagediep, werden uitgewist of vergraven. Wijkwerkers uit alle windstreken kwamen op het gebied af en startten er een nieuwe sociale orde op een door de vervening sterk verlaagde bodem.

Veenkoloniën

De vervening was een gigantische waterstaatkundige operatie. Het veenmoeras met begroeiing van brem, heide en berk, bevolkt door dieren als de wolf, roerdomp, haas, patrijs, vos, veldhoen (fazant) en het hert, moest worden ontgonnen en ontwaterd. Hoe zo'n karwei eruitzag is te zien op het schilderij van J.S. Mancadan, 'Hoogveenontginning bij Wildervank' uit 1650, dat deel uitmaakt van de collectie van het Groninger Museum. De pionier-werkers in het veen ontwikkelden, bij gebrek aan een vaste sociale orde, hun eigen rituelen, die werden beschreven door Van der Ploeg (1977):

'Als een nieuwe wijkgraver werd aangenomen, moest hij door zijn collega's 'bevestigd' worden, waarbij dan een kerkdienst werd nagebootst. Daartoe werd er een vierkante veenklomp gestoken, waarop met wit zand lijnen waren gestrooid. Dit was de Statenbijbel. Daarna werden de dominee en de meester gekozen en volgde een gedicht en een preek. De nieuwe wijkgraver moest zijn werk zo slecht mogelijk doen, zodat de wijk later opnieuw gegraven zou moeten worden. De nieuweling gaf een rondje jenever.'

De veenkoloniën waren een diverse gemeenschap. De kolonisten kwamen van heinde en verre en brachten hun eigen gewoontes en geloof mee. De veenkoloniën boden kansen voor speculanten en avonturiers, maar ook voor mensen die zich in de oude steden en dorpen niet volledig vrij konden vestigen, zoals katholieken, doopsgezinden en Joden. De nieuwkomers moesten hun plek 'veroveren' ten opzichte van de esdorpen, waarmee overigens ook een levendige arbeids- en huwelijksuitwisseling plaats vond.

↓ Ansicht van het kanaal. [GA]

De groei van Stadskanaal

In Stadskanaal bepaalde en betaalde de stad Groningen alles, van de bruggen, sluizen en kades tot en met de school- en kerkbouw. De nederzetting groeide vanaf de eerste huizen in 1787 met het kanaal mee. Tussen 1818 en 1849 nam de bevolking met 600% toe. Stadskanaal ontwikkelde zich tot een lintdorp met boerderijen en woonhuizen aan beide kanten van het hoofddiep en aan de noordzijde van het boerendiep. Vanwege de hoogteverschillen moesten maar liefst acht schutsluizen worden aangelegd, waarvan er vijf in 2000 zijn aangewezen als rijksmonument. Door het oponthoud van de turfschepen bij de sluizen floreerde hier de middenstand.

Uit een beschrijving van schoolmeester E.J. Hardenberg blijkt dat er in Stadskanaal in 1828 een bierbrouwerij, twee smederijen, een korenwindmolen, drie boekweitrosmolens, kooplieden, kleermakers, schoenmakers, hoedenmakers, timmerlieden, metselaars, landbouwers en arbeiders waren. ‘Overigens heerst hier onder de geringe klassen nog veel ruwheid en onbeschaafdheid, en in het algemeen losheid van zeden en denkwijze.’[17] Er werden allerlei talen in Stadskanaal gesproken: Duits, Brabants, maar ook de ‘beschaafde Groninger stadstaal.’ Er kwamen ook allerlei kerken: in 1830 de Hervormde Kerk, in 1835 een afgescheiden kerk, in 1843 de Rooms-Katholieke Kerk in Zandberg, in 1851 een doopsgezinde vermaning en in 1860 een synagoge. Het werkritme was heel anders dan tegenwoordig: ‘Men gaat bij de zomerdag op 7 of 8 uren naar bed en staat om 2 uur op. Om drie uur in de namiddag scheidt men er mee uit.’

Geleidelijk verschoof de economische macht van de eeuwenoude dorpen op het zand naar de kanaalstreek. De rijke Onstwedder boeren hadden het niet langer alleen voor het zeggen. In 1882 werd het gemeentehuis verplaatst van een oud boerderijtje in Onstwedde naar een nieuwe locatie in de as van de brug aan de Hoofdstraat in Stadskanaal. Een deel van het huidige Stadskanaal behoorde toen nog tot de gemeente Wildervank. De echte macht in Stadskanaal bleef in Groningen, vanwege het grote grondbezit. In een onderwijzersboek uit 1885 stond over Stadskanaal: ‘De eenvoud van het dorp gaat gepaard met de behoeften van de stad’. Oude foto’s van Stadskanaal tonen een breed kanaal, beplant met dubbele bomenrijen, zeilschepen, turfschepen, en langs de kade een lintbebouwing van boerderijen. In 1894 kwam daar een paardentram bij. Bij de Buinermond lag de tramremise van de paardentramlijn Zuidbroek - Ter Apel, die met bijna 50 km de langste tramlijn van Europa was.

↓ Gemeentehuis Onstwedde in Stadskanaal (1906), begin jaren zestig gesloopt voor de aanleg van de Europalaan. [GA]

↓↓ Scheepsjagers met hun paarden bij het Steenen Verlaat in Musselkanaal, 1930. [Gemeente Stadskanaal]

↓ IJzeren Klap in Musselkanaal, 1930. [GA]

Musselkanaal

In de loop van de negentiende eeuw, toen het graafwerk aan het kanaal gestaag vorderde, ontstond voorbij de Tweede Afdraai (knik in het kanaal) een volgend dorp: Musselkanaal. De naam is afkomstig van een oud riviertje: de Mussel Aa. Hier stond het Musselhuusken of het Osseharders huis. Iets ten noorden van Musselkanaal was een oudere nederzetting: De Horsten, gelegen op een smalle zandrug. De naam verwijst naar een met struikgewas begroeide hoogte. Rond 1840 vestigden zich de eerste bewoners in Musselkanaal. Het dorp ligt evenwijdig aan de Semslinie, die hier de provinciegrens vormt. Vanuit Drenthe mondden drie veenkanalen op het Musselkanaal uit: 1e Exloërmond, 2e Exloërmond en Valthermond. Ten zuiden van Valthermond werd de Mussel Aa door het kanaal doorkruist. Het veendek was hier veel dunner. De veenontginning diende vooral om landbouwgrond te winnen. Onder de landbouwers die zich in Musselkanaal vestigden waren veel Duitse landarbeiders uit de directe omgeving.

De Horsten: een katholieke enclave

↓ De Horsten, z.j. [Museum van de Streek]

Gedreven door een gebrek aan toekomstperspectief in het aangrenzende Duitse Emsland, trokken veel Duitsers de grens over op zoek naar een eigen stukje grond. Deze immigranten vestigden zich veelal op de zandruggen ten zuiden van Onstwedde: de Horsten, Kopstukken, Oomsberg en Braamberg. Met name de Horsten groeide uit tot het centrum van Duitse immigratie. Op deze langgerekte zandrug, die parallel liep aan het Stadskanaal (ter hoogte van het huidige Musselkanaal), had voorheen enkel het Osseharders Huis gestaan; een plek waar het vee van de marke van Onstwedde werd verzameld. De Amsterdamse letterkundige Abraham Jacob van der Aa reisde in 1844 door de regio en constateerde dat op de zandrug een heuse nederzetting was ontstaan. De bevolking groeide snel: in 1840 telde de buurtschap al 294 inwoners, grotendeels Duitse landbouwers.[18]

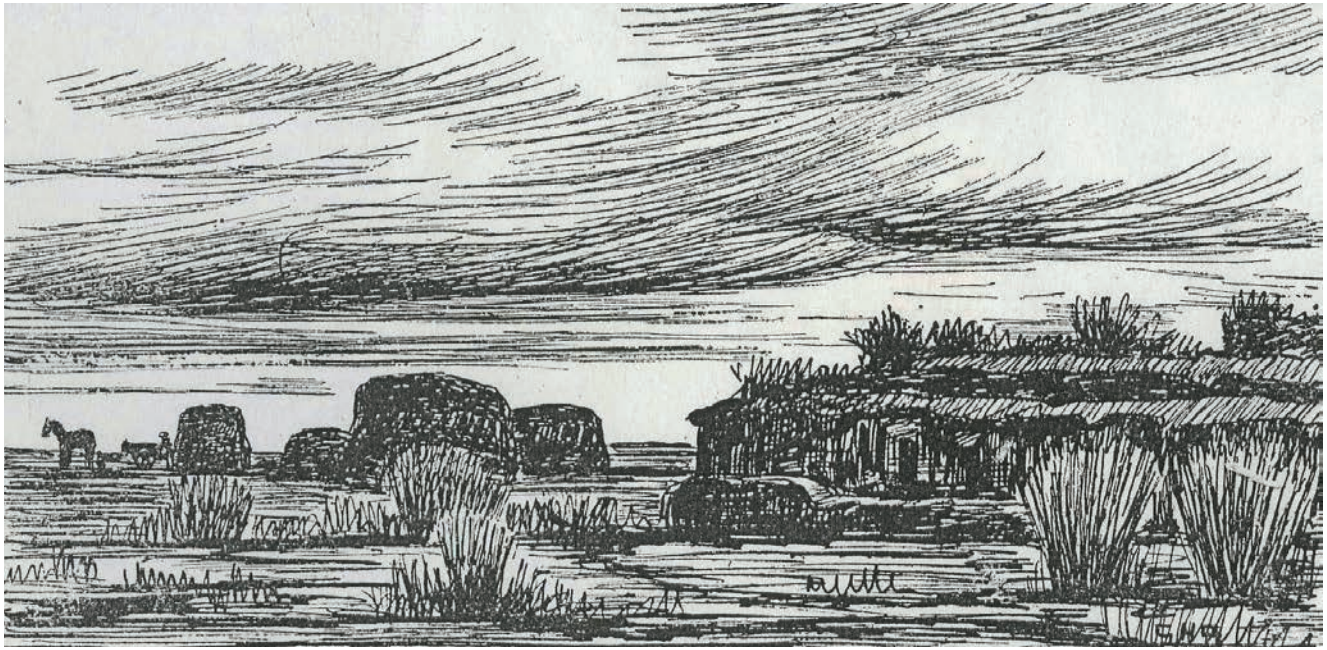
Vanuit Duitsland brachten zij hun rooms-katholieke geloof mee en vormden zo een katholieke enclave in een overwegend protestants gebied. Omdat het in die tijd in Nederland nog niet eenvoudig was om een eigen parochie te stichten, bleven deze gemeenschappen gericht op het moederland. Die verbondenheid bleek ook uit de huwelijken in die tijd. Alleenstaande Duitse mannen zochten hun bruid vaak in hun geboortestreek, in dorpen als Rütenbrock, Wesuwe, Lindloh en Dankern. Voor de mis, dopen en begrafenissen moesten de bewoners te voet over de heide naar de kerk in het Duitse Rütenbrock. Vooral ‘s winters, als de zandwegen veranderden in onbegaanbare modderpaden, was dit een barre tocht. De route kende ook wereldse verleidingen. Onderweg waren zogenoemde ‘stille knippen’: illegale kroegjes waar de verkleumde kerkgangers zich konden opwarmen aan ‘foezel’, een goedkope aardappeljenever. De verhalen gaan dat de kerkdiensten door deze tussenstops regelmatig niet geheel nuchter werden bijgewoond.[19] In 1851 kreeg De Horsten, waar inmiddels 387 inwoners waren, een eigen parochie.[20]

↓ Turfgraverij bij Alteveer, ca 1918. [Museum van de Streek]

Net als in Stadskanaal concentreerde het sociale en economische leven zich ook in Musselkanaal rond de verlaten (sluizen). Het schutten van de schepen kostte tijd. De wachtende schippers konden terecht in herbergen, kroegjes en winkels. Bij het Stenen Verlaat werd de markt gehouden. Iets verderop, bij de IJzeren Klap, kruiste de oude landroute van Onstwedde naar het Drentse achterland het kanaal. Hier kwamen twee werelden samen: de schippers op het water en de boeren met hun vee op de weg. Aan dit kruispunt ontstonden Hotel De Boer (nu: De Gelegenheid) en Hotel Schot. Zij speelden een grote rol in het economische en culturele leven van de Musselkanaal; hier werden feestelijke veemarkten gehouden, theatervoorstellingen opgevoerd en vonden dansvoorstellingen voor de jeugd plaats.

Alteveer en Tange

Ten noorden van de venen van Veenhuizen en ten westen van Onstwedde lag omstreeks 1850 een nog nauwelijks aangetast veengebied, bestaande uit het Alteveer Veen, de Tanger Venen en het Achterholter Veen. In deze venen ontstond rond 1840 het gehuchtje Tange, aan de Beumeesweg, de weg van de Pekela's naar Onstwedde. De bewoners gebruikte de venen om boekweit op te verbouwen. Deze veengebieden lagen ver van het Stadskanaal en daarom duurde het langer voordat hier commerciële turfwinning plaatsvond. Pas met de oprichting van het veenschap Alteveer in 1871 kwam de vervening op gang. Het veenschap mocht voor de afvoer van turf gebruik maken van een vrije wijk richting Nieuwe Pekela. In 1884 maakte de oprichting van het waterschap Alteveer onteigening mogelijk en kon de grootschalige turfwinning van start gaan. Sinds 1886 werden er huizen gebouwd en ontstond de veenkolonie Alteveer. Aan het einde van de negentiende eeuw werd nog een nieuwe afvoerroute gegraven richting het Stadskanaal, waardoor ook via deze waterweg de turf verscheept kon worden. [21]

Vledderveen

De laatste veenkolonie, Vledderveen, kwam pas tot ontwikkeling in de twintigste eeuw. In 1832 was het gebied ten zuiden van Onstwedde al opgedeeld in 66 veenplaatsen, maar slechts enkele veenplaatsen waren aangesloten op het Stadskanaal. Hierdoor moesten vanaf de overige plaatsen de gestoken turven eerst een gedeelte over land vervoerd worden. In 1903, toen het waterschap Vledderveen werd opgericht, werden twee nieuwe kanalen, één vanuit het noorden en één vanuit het zuiden, gegraven en aangesloten op het Stadskanaal. Daarna kwam de vervening goed op gang. Het waterschaphuis op de kruising van de drie kanalen werd na opheffing van het waterschap in 1968 ingericht als café. In de huidige tijd zijn beide afvoerkanalen gedempt en is ook een groot deel van de ontginningswijken verdwenen.[22]

Waterschapshuis Vledderveen. [SteenhuisMeurs]

Evangelisatievereniging Jeruël

In de Veenkoloniën was de invloed van de gevestigde kerken minder sterk dan in de oude esdorpen, waardoor er ruimte ontstond voor diverse geloofsovertuigingen en particuliere initiatieven. Zo begon ds. W.C. Mense in 1905 vanuit de NH-gemeente in Onstwedde met evangelisatiewerk onder de veenarbeiders in Vledderveen. De bedoeling was om de bewoners van de veen- en heideontginningen af te houden van de nieuwe overtuigingen, zoals de Pinkster- of Baptistengemeenten of het socialisme. De activiteiten vonden eerst plaats in een lokaal van de school langs de Waterschapsweg. In 1907 werd op de plek van de huidige kerk een houten lokaal gebouwd dat de naam ‘Jeruël’ kreeg. Mense werd in 1909 opgevolgd door Jan Haisma. Het ging de vereniging voor de wind. In 1914 begon de bouw van een stenen kerk naar ontwerp van architect Nanno Boiten uit Veendam. In de dienst op maandag 5 april 1915, Tweede Paasdag, werd de kerk in gebruik genomen. Het was een bloeiende gemeente met onder andere een zondagsschool en een vrouwenvereniging. Het kerkgebouw is sinds 2000 een rijksmonument.[23]

↓ Evangelisatiekerk (Vledderveen) uit 1914, foto ui 2020. [RCE]

↓ Pioniersdorg Barlage, rond 1920. [Topotijdreis]

Ondertussen op het zand

Met de opkomst van Stadskanaal verloren de oude esdorpen letterlijk terrein. Daar kwam bij dat onder Lodewijk Napoleon een begin werd gemaakt met de vorming van burgerlijke gemeentes en de verdeling van markegrond. De agrarische bestuursvorm op basis van collectief bestuur werd ingeruild voor het systeem van burgemeesters, wethouders en gemeenteraden. In de Staat der Nederlanden moest één type burger met uniforme rechten wonen, en één economisch beleid gelden. De koning stimuleerde de inperking van de collectieve markegronden. Op 24 juni 1837 vaardigde hij een Koninklijk Besluit uit, waarbij de overheid het recht kreeg om markegronden gedwongen te verkopen. Lokale uitzonderingen waren niet mogelijk, al duurde het vele decennia voordat alle collectieve gronden waren opgedeeld of verkocht. Dit proces verliep in Westerwolde uiterst langzaam, waardoor er tot 1880 nog gemeenschappelijke gronden waren.

Het einde van de marke

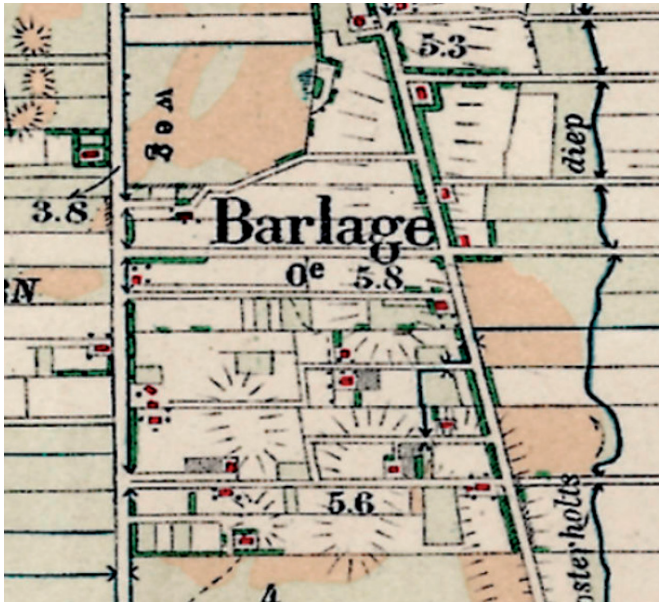
Over de scheiding en verdeling van de markegronden van Onstwedde werd in 1826 in de rechtszaal van Winschoten beslist. Drie markegenoten van Onstwedde hadden een zaak aangespannen tegen de andere 55 markegenoten. Zij eisten dat ieder zijn eigen aandeel van de gemeenschappelijke markegronden zou ontvangen. De rechter gaf de eisers gelijk, met als argument dat de oude markestructuur de ontwikkeling van de landbouw in de weg stond. Vier landmeters werden ingehuurd en zij brachten alle gronden in kaart en verdeelden deze in percelen, een proces dat in etappes verliep. Waar de grond ongeschikt was voor verdeling volgde openbare verkoop. De Onstwedder gemeenschap, die van generatie op generatie was opgegroeid met gemeenschappelijkheid, moest omschakelen naar het hebben van eigen verantwoordelijkheid.[24] In de loop van de negentiende eeuw werden ook de marken van Wessinghuizen, Smeerling en Veenhuizen opgeheven.[25]

De veenbazen uit de veenkoloniën kwamen op de verkoop van de oude markegronden af. Met hun wijkgravers en veenarbeiders stonden ze klaar om ook dit woeste landschap af te graven. Ook groepjes landloze keuterboeren en arbeiders, die te midden van het veen een eigen bestaan wilden opbouwen, kochten stukjes grond rondom de zandruggen. Vanaf deze iets hoger gelegen grond brachten ze het landschap in cultuur. Hun doel was niet, zoals bij de veenbazen, de snelle verkoop van turf, maar het stichten van een boerderij om landbouw te bedrijven. In tegenstelling tot de gebieden voor commerciële turfwinning werden deze gronden stukje bij beetje afgegraven.[26]

Heideontginningen

Ten oosten van het Musselkanaal en ten zuiden van Onstwedde zijn halverwege de negentiende eeuw verschillende heideontginningen ontstaan: 1e, 2e en 3e Oomsberg, Mussel, Vosseberg, Braamberg, Kopstukken en Schaapsberg. De bevolking van de heideontginningen bestond uit een wonderlijke mengeling van eerste, tweede of derde generatie nieuwkomers, afkomstig uit Duitsland, Friesland, Drenthe en Groningen. De plaatsnamen van deze enclaves verwijzen naar de lage zandbulten in het veen waar de buurtschappen op zijn gesticht. Kopstukken komt van ‘koppen’, de uiteinden van de zandruggen. Blekslage herinnert aan een open plek waar berkenbomen groeiden.

De nederzettingen ontstonden in het achterland van de eeuwenoude esdorpen en de grootschalige veenkoloniën. Het waren vaak niet meer dan buurtschappen, met enkele plaggenhutten en boerderijtjes. Ze hebben een andere structuur dan de organisch gegroeide esdorpen op het zand met hun brinken en essen, maar zijn ook anders dan de rechtlijnige veenkoloniën. Zo ontbreekt de regelmatige structuur van sloten haaks op een hoofdkanaal. De kavels zijn er kleiner en verschillend van diepte en breedte. Het ging duidelijk om individuele projecten en niet om een van bovenaf gestuurde ontginning. Ook de boerderijen liggen doorgaans niet op een lijn, want de weg werd pas aangelegd nadat de eerste boerderijen al waren gesticht. Enkele nederzettingen zijn uitgegroeid tot bescheiden dorpen, zoals Alteveer, Holte, Mussel en Vledderveen.

De plaggenhut van Oltman Baalman

↓ De plaggenhut van Oltman Baalman, 1914. [GA]
↙ Interieur van de hut, 1914. [GA]

Een fotorapportage uit 1914 over Oltman Berend Baalman toont Holte, een heideontginning na de markescheiding van Onstwedde, ten noorden van Onstwedde. Baalman, geboren in 1854 in Oude Pekela, was landarbeider. Hij was weduwnaar en moest zijn vijf kinderen alleen grootbrengen. Op de afbeelding is waarschijnlijk zijn oudste dochter met een jonger kind op de arm te zien. Het gezin woonde in een plaggenhut van zoden, hier en daar afgedekt met planken. Hoewel het totale bouwwerk elf meter lang was, mat het woongedeelte slechts vier bij vier meter. Direct achter de bedsteden bevond zich de veeschuur. Mens en dier leefden hier onder één dak. De laatste plaggenhut in de gemeente is pas in 1941 ontmanteld en werd verplaatst naar het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem.[27] Niet voor niets zijn er veldnamen zoals ‘Het Hutplak’ en ‘Huttenstreek’ rondom Onstwedde.

↓ Afbeelding van het verloren schilderij van Onstwedde door Arnold Hendrik Koning. [GA]

In de tweede helft van de twintigste eeuw heeft de ruilverkaveling de structuur in een aantal enclaves veranderd. Ten behoeve van efficiëntie in de landbouw werden nieuwe, rechte wegen aangelegd en verdwenen de oude, kronkelende zandpaden. Het resultaat is zichtbaar bij buurtschappen als de Braamberg en de Vosseberg. Hier liggen de boerderijen soms wel honderden meters diep in het veld, ver weg van de doorgaande weg.

De Afscheiding van Onstwedde

De dorpen op het zand hadden in de negentiende eeuw te maken met heel andere ontwikkelingen dan het veengebied. De schilder Arnold Hendrik Koning (1784-1850) legde het gezicht op Onstwedde met de Nicolaaskerk vast.[28] Het dorpsleven oogt gemoedelijk, maar in deze periode vond behalve het opheffen van de marken ook een hevige kerkscheuring plaats. Landelijke religieuze twisten leidden rond 1834 tot een afscheiding onder de Groningse predikant Hendrik de Cock, waarna de dorpsgemeenschap opgesplitst was in twee kerkelijke gemeenten. In 1869 liet de afgescheiden gemeente een eigen kerk bouwen aan de Dorpsstraat, naast de Bedelboerderij. Overigens had de Afscheiding ook directe gevolgen in Stadskanaal, waar in de jaren 1840 eveneens een Afgescheiden Gemeente was. De economische ontwikkeling van Onstwedde bleef in deze periode gekoppeld aan de landbouw. Zo kreeg het dorp in 1845 een koren-, pel- en cichoreimolen, die na een brand in 1854 werd herbouwd. In 1855 volgde een korenmolen en in 1900 een roskoren- en grutmolen. Beide molens werden in 1954 door een storm verwoest.

Ansichtkaart Onstwedde, 1905. [GA]

5. Landbouw, industrie en woningbouw 1880-1950

Vanaf het begin van de turfwinning was het de bedoeling van de stad Groningen geweest om als opvolgend verdienmodel het ontgonnen en ontveende moeras te transformeren tot een landbouwgebied. Meester Hardenberg sprak in zijn rapport van 1829 van het witte zand onder het hoogveen, dat ‘door bemesting en cultuur tot vruchtbaar bouw- en weiland wordt gebragt’. Na het graven van het kanaal en de turfwinning begon een derde fase van kolonisatie met de ontwikkeling van de landbouw en de landbouwindustrie. Ook kwam in deze periode de scheepsbouw op.

Onder de afgegraven veengrond bleef een zandbodem over. Door er veen en mest doorheen te spitten werd de grond geschikt voor de verbouw van aardappelen, graan en suikerbieten. Met de landbouw kwam ook de landbouwindustrie. Zo ontstond binnen de rationele structuur van de veenontginning de industriële landbouw, gericht op de export van producten naar de rest van Nederland en het buitenland. Rond 1910 werd kunstmest op de markt gebracht, waardoor de productie sterk toenam.

Een interessante erfenis van drie generaties wijkwerkers was de zelfredzaamheid van de arbeiders. Ze stelden zelf een werkploeg samen, met een vaste klus voor een vast bedrag en een zelfgekozen eindtijd. De relatieve vrijheid die zij in het veen hadden ervaren, bleef zo bestaan. De socioloog prof. Hofstee schreef in 1943: ‘De Veenkoloniale landarbeiders zijn geen echte plattelanders, geen echte landarbeiders meer; ze zijn onder invloed van de industrie en industriearbeiders, waarmee zij dagelijks in contact komen, naar hun mentaliteit, althans voor een groot deel, reeds halve industriearbeiders geworden en het eigen bedrijf en de eigen grond, die voor den doorsnee-landarbeider zoveel beteekenis hebben, hebben voor hen hun aantrekkingskracht verloren.’[29]

Aardappelen

Een belangrijk gewas in de veenkoloniën was de aardappel. In de hortus van Groningen waren al in 1640 aardappels geteeld, maar het zou nog eeuwen duren voor het knolgewas populair werd. Lange tijd golden aardappels als smakeloos varkensvoer. Geleidelijk veranderde dat, omdat ze voedzaam waren en gemakkelijk konden worden geteeld. In Noord-Nederland maakte boekweit, het gewas dat vanouds op veengronden werd geteeld, geleidelijk plaats voor de aardappels. Al vanaf 1840 werden fabrieksaardappelen gepoot, die meer zetmeel bevatten.

De grote initiator van de aardappelmeelindustrie was Willem Albert Scholten die rond 1845 zijn industrieel imperium begon op te bouwen. In 1866 stichtte hij de aardappelmeelfabriek Stadskanaal bij het Springersverlaat, naast scheepswerf Van der Werff. Bij zijn overlijden in 1892 bezat Scholten meer dan vijftig fabrieken in het noorden van Nederland. In 1914 opende ook aardappelmeelfabriek Twee Provinciën aan het Stadskanaal, nabij de Fabrieksstraat. Behalve een directeurswoning liet de directie ook arbeiderswoningen bouwen. Ze staan er nog altijd. Het illustreert hoe de fabrikanten zorgden voor de leefomstandigheden van hun arbeiders, ook omdat de overheid hier destijds nog weinig aan deed. Het natuurgebied Veenhuizerstukken is rond 1990 ingericht op de voormalige vloeivelden, waarin het spoelwater tot de sluiting in 1979 werd verzameld.

Scheepswerf en Scholtens Aardappelmeelfabriek, 1920. [GA]

↓ Kaart van het NOLS-spoornetwerk. [Wikipedia]

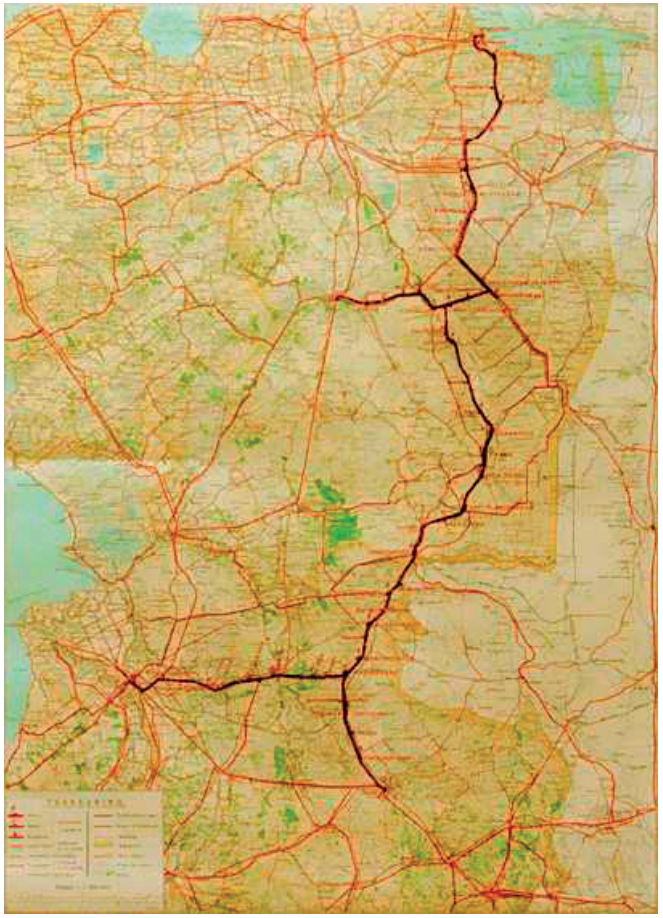
Spoorwegen: NOLS en STAR

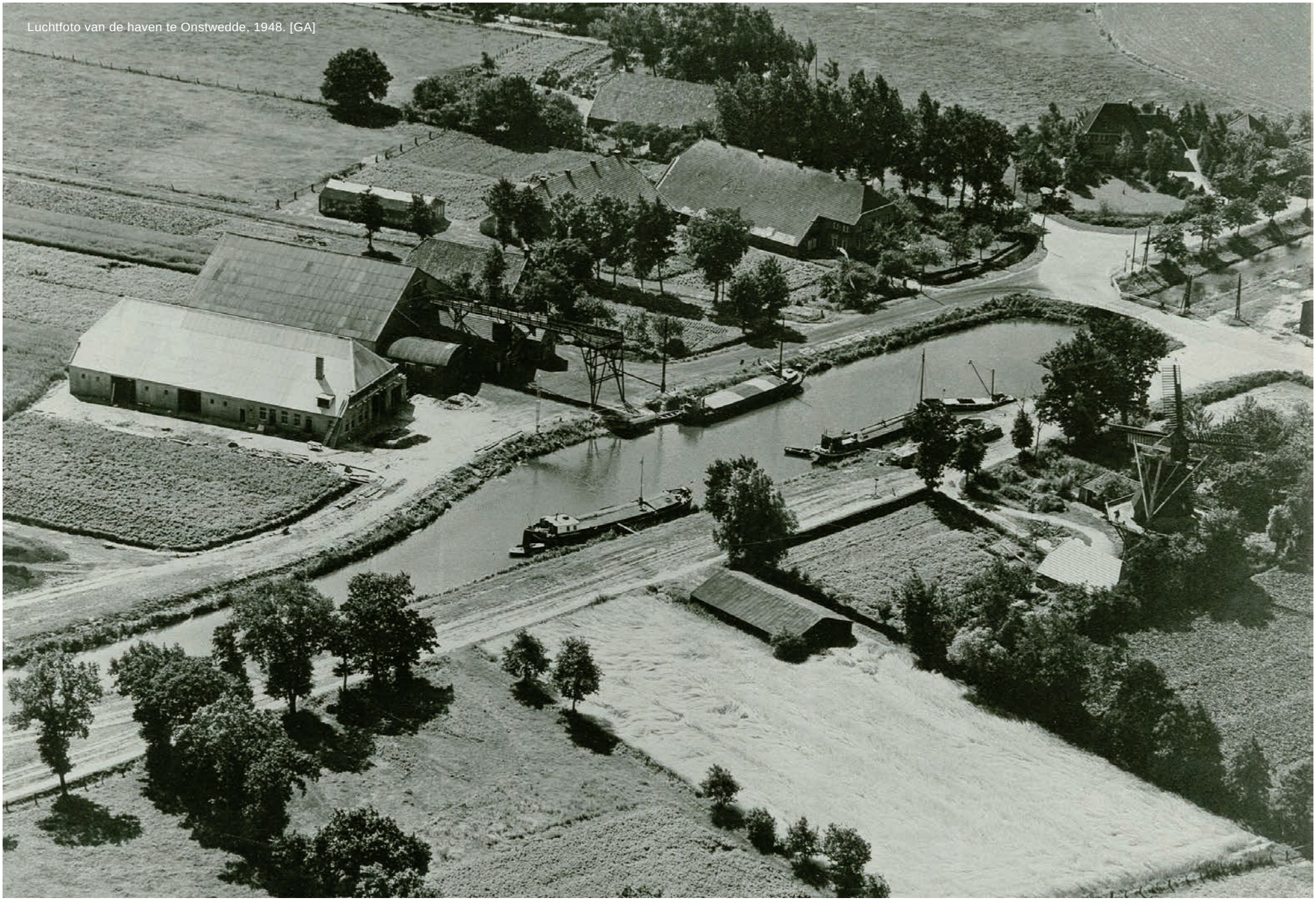
De spoorlijn van Zwolle naar Stadskanaal dateert uit 1905. Vanaf station Gasselternijveen opende in hetzelfde jaar een zijtak naar Assen, zodat Stadskanaal met twee provinciehoofdsteden was verbonden. De spoorverbindingen waren aangelegd door de NOLS, de Noord-Oostelijke Lokaal Spoorweg. Deze maatschappij was in 1899 opgericht om Noordoost-Nederland per spoor te ontsluiten. Vanaf Bareveld volgde de spoorlijn de Semslinie. Station Stadskanaal was een standaardontwerp van architect Eduard Cuypers en werd in 1913 flink uitgebreid. Naast het station was een havenkom voor de goederenoverslag van schip naar trein en omgekeerd. In 1909 kwam een halteplaats bij de Pekelderweg in gebruik.

In 1905 startte een burgerinitiatief onder leiding van Jan Evert Scholten, de zoon van W.A. Scholten, om een spoorlijn Stadskanaal - Ter Apel - Rijksgrens (STAR) te realiseren. De treinen naar Stadskanaal konden dan tot aan de grens doorrijden. Via deze verbinding zouden industriële producten uit de Veenkoloniën en de Kanaalstreek naar Duitsland kunnen worden geëxporteerd. In 1924 was de lijn een feit en werden zowel passagiers als goederen vervoerd. Er waren tussenstops in Stadskanaal Oost (Parkwijk), Nieuw-Buinen en Musselkanaal. Omdat de lijn voorbij de grens niet werd doorgetrokken, bleef de lijn onrendabel en kwam er in 1926 alweer een einde aan het reizigersvervoer. In en kort na de oorlog werd de spoorlijn nog wel voor goederenvervoer gebruikt. Het personenvervoer naar Stadskanaal kwam in 1953 helemaal tot een einde. Voor goederen bleef het spoor nog jaren in gebruik. Op het traject van Stadskanaal naar Veendam rijdt sinds 1994 een museumtrein van Museumspoorlijn STAR.

Industrialisatie

De spoorlijn gaf een impuls aan de ontwikkeling van Stadskanaal, zowel wat betreft de industrie als de woningbouw. In 1909 opende Ons Belang, een coöperatieve strokartonfabriek die door boeren uit de omgeving was opgericht. Machinefabriek Thiadens, bedacht in 1912 een locomobiel die was ontwikkeld voor vervenings- en dorswerkzaamheden. Ook de scheepsbouw floreerde langs het kanaal. In 1910 waren er tussen Bareveld en de IJzeren Klap bij Musselkanaal 16 werven actief. Ze bouwden turf-, kust- en zeeschepen. Op de streektentoonstelling uit 1912 toonde Stadskanaal alle kansen die hier lagen, met het doel om ondernemers aan te trekken.

Luchtfoto van de haven te Onstwedde, 1948. [GA]

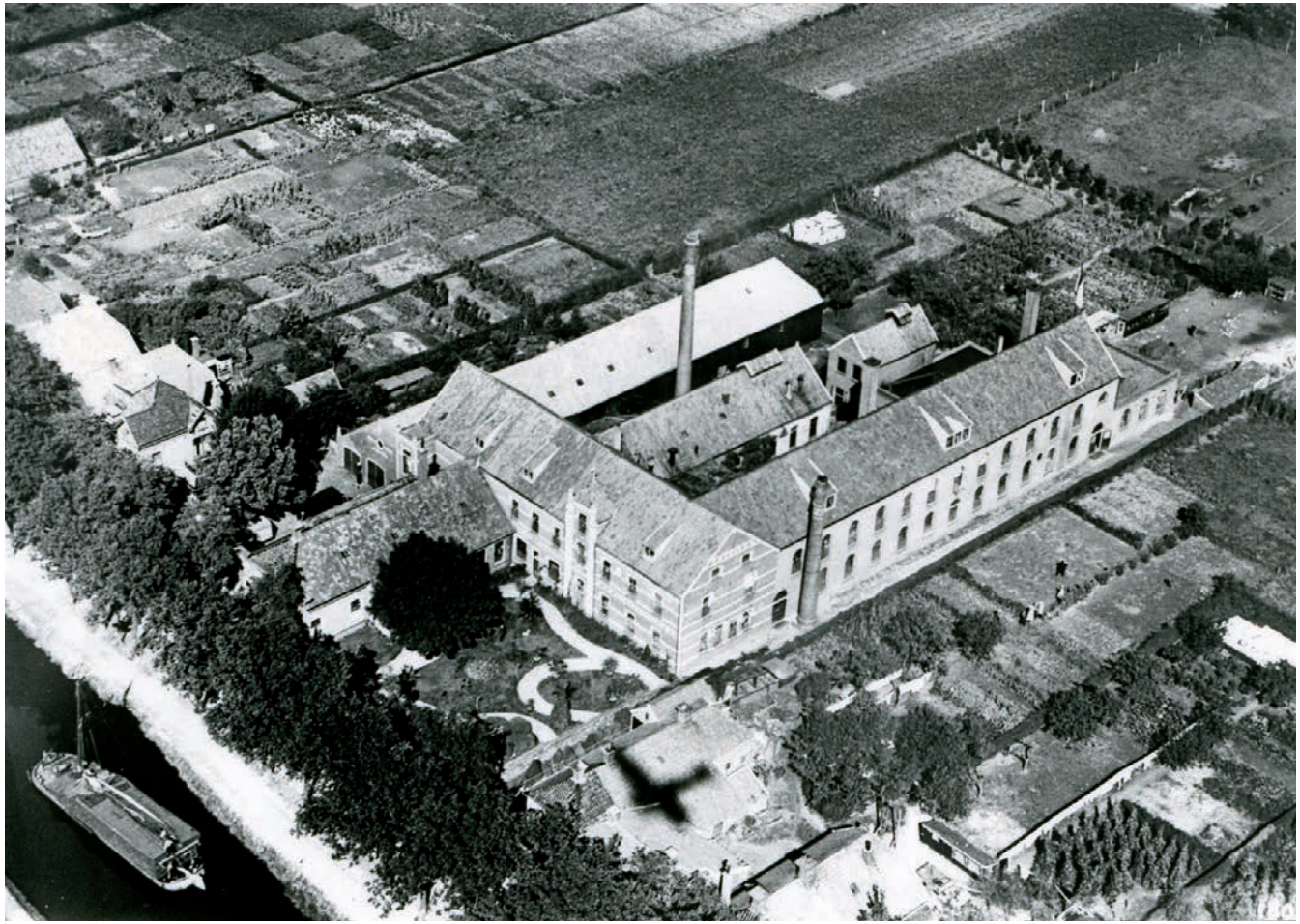
↓ Affiche van de industrietentoonstelling Stadskanaal, 1912.
[Atlas van Stolk]

↓ Luchtfoto van koekjesfabriek Branbergen aan de Sluisstraat te Musselkanaal ten tijde van het 60-jarig bestaan, 1940. [Museum van de Streek]

Musselkanaal: koekjes

Ook Musselkanaal maakte een industriële ontwikkeling door. In het dorp waren diverse bedrijven gevestigd, zoals de Heinz Mosterdfabriek, Firma De Haan (touw- en metaalwaren) en N.V. Kunstmest- en Machinehandel Bekkering & Zoon, opgericht in 1894. Met de komst van het spoor kreeg het dorp een industriële zone met een speciaal aangelegd ‘spoordok’. Hier ontmoetten spoor en water elkaar, zodat schepen en treinen direct naast elkaar konden laden en lossen. De bekendste fabriek van Musselkanaal was Branbergen. In 1880 vestigde Jan Branbergen zich langs het kanaal als bakker. Zijn houdbare producten als hardbroden en biscuitjes, die hij ‘sociaaltjes’ noemde, hadden veel succes. In 1912, toen zijn zoons aan het roer stonden, werd ter plaatse van de bakkerij een koekjesfabriek opgericht. De N.V. Biscuitsfabriek ‘Het Anker’ was in 1913 al de grootste werkgever van het dorp. Ter ere van het 40-jarig jubileum werd in 1920 een glasschildering gemaakt, waarop de fabrieksgebouwen door de jaren heen zijn afgebeeld. Deze schildering is nu in het Museum van de Streek (het voormalige Streekhistorisch Centrum) te zien. De fabriek bleef uitbreiden. In 1938 werd een nieuwe fabriek gebouwd en startte men naast koekjes – waaronder de bekende Bruintje Beer koekjes die de hele wereld over gingen – ook met de productie van ‘suikerwerken’. In 1955 was Het Anker uitgegroeid tot een bedrijf met ongeveer 400 werknemers.[30]

Stadskanaal
Panorama van het dok en stationsemplaçement

← Vorige pagina: Het dok en het stationsemplacement in Stadskanaal, 1915. [GA]

↓ Stationsstraat in Stadskanaal, ca. 1920.

Woningbouw

Station Stadskanaal lag destijds in de gemeente Wildervank. Stadskanaal-Oost hoorde bij de gemeente Onstwedde. Beiden gemeenten wilden forenzen en gegoede burgers aantrekken door villawijken te bouwen. Voor de omgeving van het hoofdstation maakte de Rotterdamse stedenbouwkundige Pieter Verhagen in 1920 een uitbreidingsplan met plantsoenen en een sportterrein in de as van het station. Door de gemeentearchitect is dit plan jarenlang min of meer aangehouden. Bij station Stadskanaal-Oost was door het verleggen van de provinciegrens ruimte tussen het kanaal en de Koningsraai ontstaan. Ook hiervoor maakte Verhagen een stedenbouwkundig plan. Het omvatte een villawijk, Parkwijk, en het rijksmonumentale Julianapark, waar Jan Vroom uit Glimmen een landschapsplan voor zou maken. In het park is tegenwoordig een bomenroute en kan een cultuurhistorische wandeling worden gemaakt. Behalve villa's en duurdere rijhuizen kwam in Parkwijk ook de HBS (opgericht in 1919), die inmiddels in het Ubbo Emmius College is opgegaan. Een bejaardenhofje, ontworpen door gemeentearchitect J. Meinen (1938), heeft de status van rijksmonument. De huizenbouw liep tot na de oorlog door. Plannen om ook in Musselkanaal een deftige woonwijk te bouwen liepen op niets uit. Het idee was om een park met waterpartij in de ruimte tussen het kanaal en de Horsten aan te leggen, maar dit werd nooit gerealiseerd.

Centrumvorming

In de stedenbouwkundige realiteit van een lintdorp aan een recht kanaal is centrumvorming een opgave.

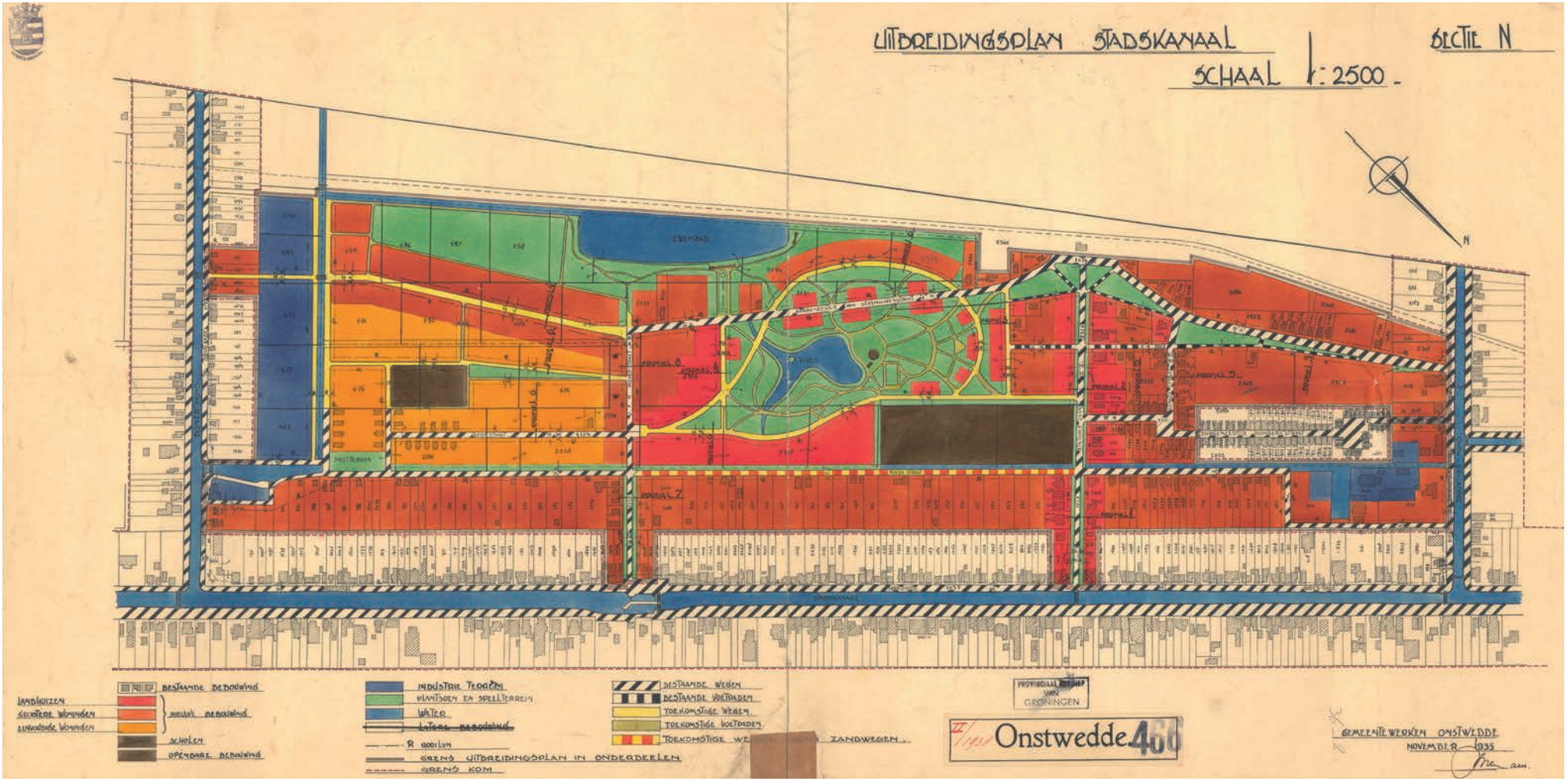

Wildervank probeerde het na 1910 bij station Stadskanaal. Maar het centrum van Stadskanaal zou uiteindelijk 1600 meter naar het zuiden ontstaan, op de plek waar het negentiende-eeuwse ensemble van gemeentehuis, hotel/cultuurzaal Dopper en het vroeg twintigste-eeuwse Parkwijk op elkaar aansloten. Na de Tweede Wereldoorlog zou daar, verbonden via de Europalaan, een enorme centrumontwikkeling bijkomen.

Arbeidersbuurtje aan de Kortstraat te Musselkanaal, tekening van S.J.A. Bouma, ca. 1920-1930. [GA]

↓ Uitbreidingsplan Stadskanaal, 1924.
[Archief gemeente Stadskanaal]

↓ Het sorteren van aardappels in Mussel, 1935.
[Museum van de Streek]

Crisisjaren

Schommelende prijzen op de wereldmarkt waren niet alleen in de landbouw een probleem, ook de industrie had daar mee te maken. Met de wereldwijde crisis in de jaren dertig was het bestaan van de industrie- en landarbeiders onzeker. De werkloosheid steeg enorm. De verveningen liepen terug. De scheepsbouw had behoefte aan grotere schepen die niet door de kanalen pasten en de landbouw had minder werkkrachten nodig door de toenemende mechanisatie. De arbeid in de landbouwindustrie was in hoge mate seizoensarbeid, waarna lange periodes van werkloosheid volgden.

Kinderen moesten in het seizoen zes weken aardappels rooien: ‘Wie kreeg’n aaltied eerappelkrabvkansie, zes week’n, ja. Deh gin’n de kinder mit an eerappelkraabb’m. Kin kinder wel best ja. Ses pann’n, dus twei rieg’n van seuv’mtig meter per dag, as se goud kraabb’m kond’n.’[31] De aardappelrooimachine zou dit werk overbodig maken. De zes vrije weken voor kinderen bleven bestaan, we kennen dit tegenwoordig nog steeds als de zomervakantie. Al voor de oorlog was duidelijk dat er in de veenkoloniën een structureel werkgelegenheidsvraagstuk lag. Hofstee zag het als ‘een Nederlands belang’ om de streek verder te industrialiseren. Hier lag volgens hem ‘het eenige werkelijke industriegebied in de drie Noordelijke provinciën, het eenige grootere gebied, waarvan men door ervaring zeker weet, dat industrie kan slagen en het zou uit nationaal oogpunt onverantwoord zijn, dat de kansen, die hier geboden werden, ongebruikt bleven.’[32] Het aantal arbeidskrachten was haast onbeperkt en de haven van Delfzijl was dichtbij.

↓ Coöperatieve aardappelzetmeelfabriek aan de Beumeesweg te Alteveer, 1912. [Museum van de Streek]

De esdorpen

Anders dan gedacht had de verdeling van de markegronden geen grote vooruitgang voor de landbouw opgeleverd. Integendeel, er was onrust ontstaan. Door het toegenomen privébezit steeg de belastingdruk, hoewel het met de slechte kwaliteit van de grond beperkt bleef. Boeren waren binnen het nieuwe kapitalistische systeem elkaars concurrenten geworden. En dit nieuwe systeem werd in de tweede helft van de negentiende eeuw geteisterd door verschillende crises. Met name de agrarische depressies tussen 1870 en 1900 waren zwaar, wat het bestaan van boer en landarbeider onzeker maakte. Op nieuwe manieren zochten de boeren van Onstwedde naar samenwerking. Zo richtten zij een coöperatie op, die in 1908 een aardappelmeelfabriek in Alteveer langs het kanaal bouwde. Uiteindelijk zou de coöperatie overgaan in Avebe en werd de fabriek in 1985 gesloopt. Er kwam een grote cilinderloods voor de opslag van aardappelen voor in de plaats.[33] De vloeivelden van Avebe zijn recreatie- en natuurgebieden geworden, waar veel bijzondere vogels zijn te zien.

Boerderijtypen

De boerderijen in de gemeente Stadskanaal zijn van verschillende types, zoals het Westerwoldse, het veenkoloniale en het Oldambttype. Ook zijn er bijzondere exemplaren te vinden, zoals villaboerderijen. Ter Marse is hier een voorbeeld van.

De karakteristieke boerderijen in de esdorpen zijn van het Westerwoldse type, een variant van het hallehuistype. Dit type is rond 1850 ontstaan. Ze hebben een korte voorgevel en schuren hebben een brede middenbeuk met aan weerszijden een zijbeuk. Kenmerkend is de grote werkvloer, die zich aan een zijde van de middenbeuk over de hele lengte van de boerderij doorloopt. Zowel in de voor- als in de achtergevel zijn brede inrijdeuren. Oldamster boerderijen zijn in het Duitse Ost-Friesland ontstaan en komen in de grensstreek, met name in het Oldambt, veel voor. Het woonhuis en de schuur zijn onder dezelfde kap gebracht en hebben een doorlopende noklijn. De boerderij zijn vaan imposant: groot en hoog. Boven het woonhuis is een zaadzolder, met de kenmerkende kleine ramen vlak boven het vloerniveau. Bij Villaboerderijen staat het woonhuis los van de schuur. Daardoor kan het als een vrijstaande villa of groot huis worden ontworpen – waarbij vooral in de rijkere periodes de woningen tot architectonische pronkstukken konden uitgroeien.

↓ Kunstmestfabriek Harlings, 1925. [GA]

↓ Kaart op kadastrale basis met ingetekend het Mussel-Aa Kanaal door de gemeente Onstwedde (Kanalisatie Westerwolde), 1894. [GA]

Kunstmest en kanalisatie
Al in de jaren 1880 werd gesproken over de aanleg van een kanalenstelsel in Westerwolde, dat zowel de waterhuishouding als de ontsluiting moest verbeteren. De Kanalisatiewet werd in 1901 aangenomen, waarop in 1907 het werk begon. In 1920 werd Ter Apel bereikt. De aanleg van kanalen had een grote impact op het landschap. Langs de kanalen verrezen sluis- en brugwachterswoningen. Ze zijn niet meer in gebruik, maar zijn nog wel te herkennen. Hetzelfde geldt voor de verdwenen sluizen en losplaatsen. Ten tijde van de kanalenaanleg, rond 1910, werd de kunstmest op de markt gebracht.

De Westerwoldse zandgronden waren met kunstmest geschikt te maken voor de landbouw. De aanvoer van kunstmest naar de esdorpen ging aanvankelijk met paard en wagen over slecht begaanbare wegen. Naarmate het kanalenstelsel verder uitbreidde kon de kunstmest ook over het water worden aangevoerd. De kunstmestfabriek Bekkering & Zoon in Musselkanaal was aan het kanaal gelegen. Met de opening van het Mussel-Aa-kanaal in 1916 werd Onstwedde aangesloten. Via een uitloper van het Pagediep kreeg Onstwedde een eigen haven, die was ingericht voor de aanvoer van kunstmest. Naast de waterwegen werd ook het wegennet verbeterd. Er kwamen nieuwe, verharde wegen naar Alteveer/Nieuwe Pekela (1902), Musselkanaal (1920) en Vlagtwedde (1920).[34]

Ontginningen bij Onstwedde
De boeren richtten aankoopverenigingen op om gezamenlijk kunstmest en moderne landbouwmachines in te kopen. Enkele jaren later, in 1929, volgde de oprichting van de Boerenleenbank om nieuwe ontwikkelingen te financieren.[35] Inmiddels was gestart met het in cultuur brengen van de resterende ‘woeste gronden’ rondom Onstwedde. De crisis was in zekere zin een prettige bijkomstigheid. In het kader van de werkverschaffing werden namelijk vanaf 1924 honderden werklozen, voornamelijk uit de stad Groningen, naar Westerwolde gestuurd om te helpen bij de laatste grote ontginningen. Zij werden in barakkenkampen bij Jipsinghuizen ondergebracht, net over de gemeentegrens. Voor deze arbeiders strekte zich nog een eindeloze heide en veen uit, waar “aan alle kanten de horizon lag.”[36]

De uitbreiding van het kerkhof bij de Nicolaaskerk in Onstwedde in 1936, gezien vanaf de Juffertoren [GA]

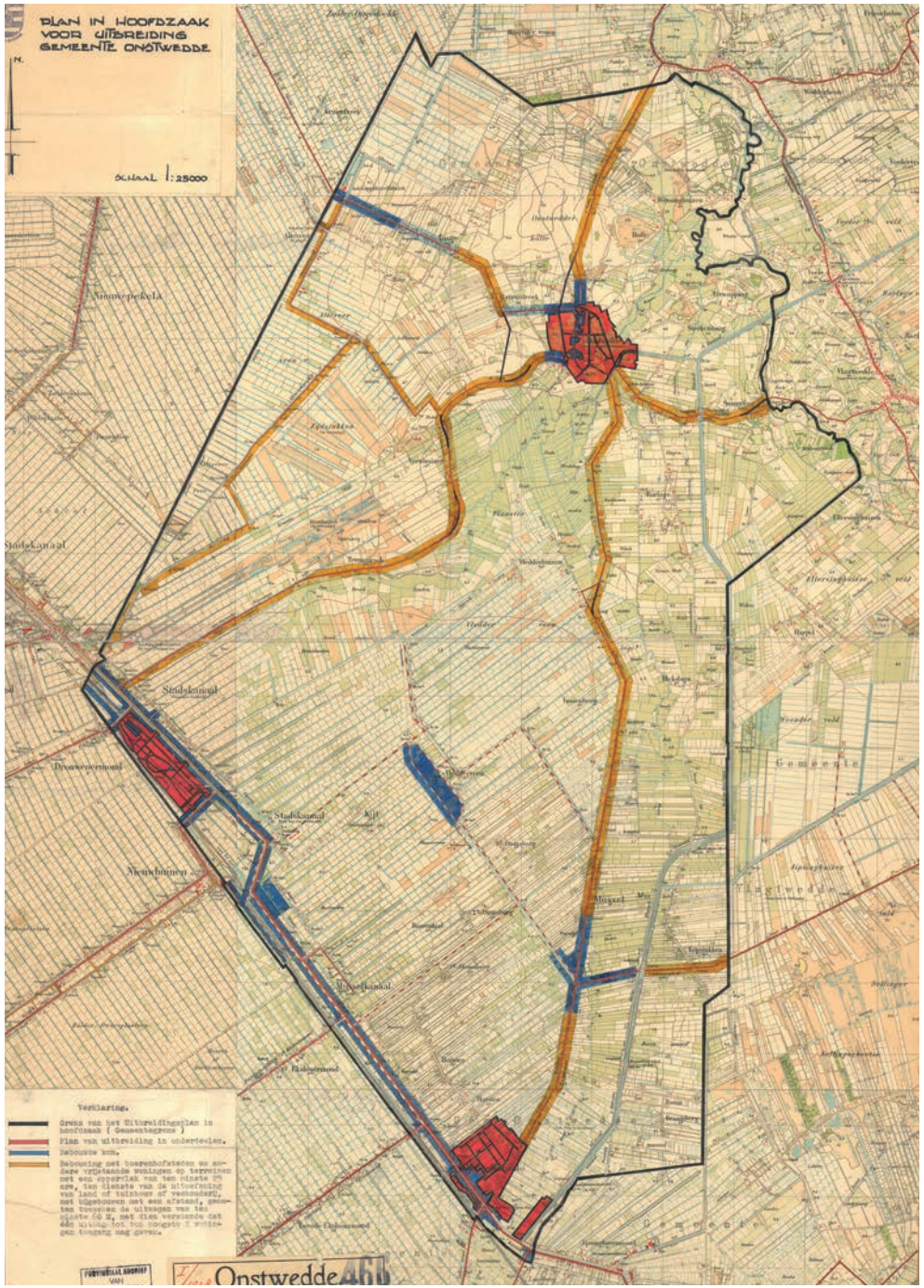
Sterenborg

In het buurtschap Sterenborg boerde de gelijknamige familie al generaties lang. Jan Geerts Sterenborg (1803-1887), zo vertelde Freeke Sterenborg-Terpstra (1942), ‘maakte het opheffen van de marken mee en kreeg zijn landbouwgrond na herverdeling bij de boerderij. Jan Geerts kreeg, samen met zijn eerste en zijn 40 jaar jongere tweede vrouw, 14 kinderen; de laatste dochter werd geboren toen Jan Geerts 79 jaar oud was.’ Slechts één zoon, Geert Jans (1865-1941), bereikte de volwassen leeftijd. Geert Jans trouwde met Zwaantje Volders uit Veendam. Zij was een ondernemend type, ‘de boer van de twee’, en wilde de boerderij moderniseren. Zwaantje liet twee percelen bemesten met kunstmest en dat gaf goede resultaten. Zo nam zoon Nanne een bloeiend bedrijf over, maar vrijwel direct braken de crisisjaren dertig aan. Dankzij de paardenfokkerij wist hij het hoofd boven water te houden. Ook in Sterenborg werden werkverschaffers ingezet om de laatste stukken ontgonnen grond rondom Sterenborg te ontginnen.[39]

↓ Familie Sterenborg voor de boerderij, 1908. [GA]

→ Plan in hoofdzaak voor uitbreiding van de gemeente Onstwedde, 1938. [GA]

Dorpsuitbreiding

Eind jaren dertig waren de ‘woeste gronden’ ontgonnen. Een foto uit 1934, genomen vanaf de Juffertoren in Onstwedde, toont dit nieuwe landschap. De uitbreiding van de bebouwing zette door langs de uitvalswegen. Met name in de jaren dertig werd er veel gebouwd. Langs de nieuwe Havenstraat en de Luringstraat verrezen burgerwoningen. Aan de Luringstraat staan nog steeds twee dubbele arbeiderswoningen uit 1919. Ze werden als woningwetwoningen voor medewerkers van de gemeente gebouwd. De woningen dragen een beladen oorlogsgeschiedenis met zich mee. Tijdens de Tweede Wereldoorlog bood de familie Siebring onderdak aan twee onderduikers. In de naastgelegen woning woonde het Joodse gezin Menkel. Zij werden in november 1942 opgepakt en via Kamp Westerbork gedeporteerd. Alleen Marga Menkel keerde na de oorlog terug. Later werd de woning bewoond door een gezin dat was aangesloten bij de NSB. Soortgelijke woningen werden ook gebouwd in Stadskanaal en Musselkanaal, maar deze hebben door de jaren heen plaatsgemaakt voor nieuwe bebouwing.

Iets buiten het dorp aan de Kampweg, de oude weg van Onstwedde naar Mussel, werd in 1939 Villa de Kamp gebouwd.[37] Aan de Luringstraat opende in 1921 een Christelijke ULO.[38] Op het plan in hoofdzaak voor uitbreiding uit 1938 is te zien dat de gemeente Onstwedde verdere uitbreidingswijken voorzag in Onstwedde, bij Parkwijk in Stadskanaal en in Musselkanaal.

6. Philips, 1955-1970

Direct na de oorlog kampte Stadskanaal met twee urgente problemen: woningnood en werkeloosheid. De overheid wilde beide problemen oplossen door middel van respectievelijk woningbouw en industriële ontwikkeling.

Woningbouw

De woningbouw werd in de naoorlogse jaren vanuit Den Haag gecoördineerd, omdat vanwege de kapitaal- en materiaalschaarste keuzes moesten worden gemaakt. Iedere gemeente in het land kreeg elk jaar een ‘contingenten woningen’ toegewezen, waarmee duidelijk werd hoeveel en welk type woningen mocht worden gebouwd. De gemeentes waren zelf verantwoordelijk voor het opstellen van stedenbouwkundige plannen om de woningen ook daadwerkelijk te kunnen realiseren. De gemeente Onstwedde liet vanaf eind jaren veertig uitbreidingsplannen opstellen voor Alteveer, Dideldom, Kopstukken, Mussel, Musselkanaal en Onstwedde. Het Groningse architectenbureau Oom & Kuipers verzorgde de ontwerpen. De opzet was telkens om woningen voor de middenstand aan de dorpsranden en langs bestaande toegangswegen te situeren. In de straten kwam dan goedkopere bebouwing. In Alteveer en Mussel werden achter de lintbebouwing nieuwe woonbuurten ontworpen. Aan de nieuwe Molenstraat in Mussel kwam bij een cluster middenstandswoningen een Groene Kruis-kantoor om de bewoners van medische hulp te voorzien.[40] Een nieuw industrieterrein bij de Vleddermond moest nieuwe industrieën en werkgelegenheid brengen.

Dideldom als woonwijk

Dideldom had een grote woonwijk moeten worden. Dit gebied ligt tussen de twee afdraaien van het Stadskanaal, in de overgangszone van Stadskanaal naar Musselkanaal, omgeven door drie waterwegen (Buinermond, Boerendiep, Stadskanaal) en de spoorlijn. Er was een scheepswerf, een glasfabriek, de begraafplaats van de Oosterkadekerk (1862), de gemeentelijke begraafplaats, de gasfabriek (1908) en de watertoren (1940). Omdat de provinciegrens de groei van Stadskanaal in zuidwestelijke richting belemmerde en aan de noordzijde geen ruimte beschikbaar was, lag Dideldom als woningbouwlocatie voor de hand. Alleen de excentrische ligging was een nadeel. De gemeente Onstwedde had de grond tussen de Buinermond en de beide afdraaien met het oog op de woningbouw gekocht. Het ontwerp van Ooms en Kuipers ging uit van een brede singel, die zou ontstaan door een wijk te vergraven, met daarlangs winkels en openbare gebouwen. De wijk was verder in zes buurten verdeeld. De begraafplaatsen waren in het plan opgenomen. Twee scholen kregen in de groenstructuur een plek. De middenstandwoningen waren aan de randen bedacht, de goedkopere bebouwing in de straten. Ook voor Ceresdorp was een bescheiden uitbreiding getekend. Het uitbreidingsplan werd in 1952 door Gedeputeerde Staten van Groningen goedgekeurd. Wanneer het Rijk contigenten aan de gemeente toe zou wijzen, kon met de realisatie van de wijk worden gestart.

1000-woningenplan

Burgemeester Huib Ottevanger van Ulrum lanceerde een plan om snel 1000 woningen in de provincie Groningen te realiseren: goedkope, uniforme doorzonwoningen, die door twee aannemers zouden worden gebouwd. Architectenbureau Kuiler en Drewes uit Groningen maakte het ontwerp. De woningen kregen overal dezelfde ramen, deuren en trappen om kosten te besparen. Ze hadden een luxe die voor veel arbeidersgezinnen ongekend was, met een badkamer, een geiser in de keuken en warm water in de douche. De achtertuinen waren voorzien van een schuurtje en er was ruimte voor een moestuin. De eerste woning werd in 1950 gebouwd, er zouden er 1101 volgen, verspreid over 31 Groningse gemeenten. Ook de gemeente Onstwedde deed mee, Ottevanger was zelf in Mussel geboren en had als onderwijzer in Tange-Alteveer gewerkt. Hoewel de meeste woningen van het 1000-woningenplan allang zijn gesloopt, zijn de blokken aan de Hanne Bruininghstraat in Musselkanaal bewaard gebleven. Kenmerkend zijn de drie betonblokjes boven de voordeur, die symbool staan voor de drie nullen van het getal duizend, en op de zijwanden van enkele rijtjeswoningen een werk van keramist Anno Smith (1915-1990).[41]

↓ Huizen van het 1000-woningenplan in Stadskanaal, met een gevelornament van keramist Anno Smith. Op het ornament zijn de wapens van de deelnemende gemeentes afgebeeld, midden boven het wapen van Onstwedde als grootste. [SteenhuisMeurs]

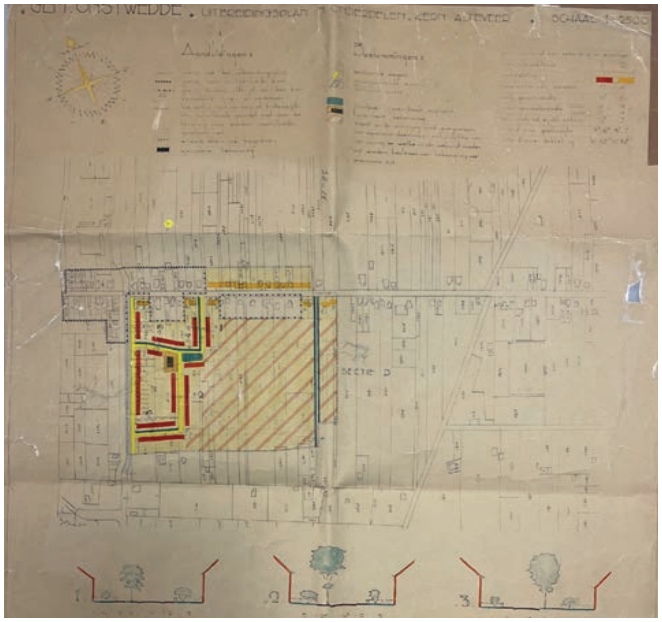

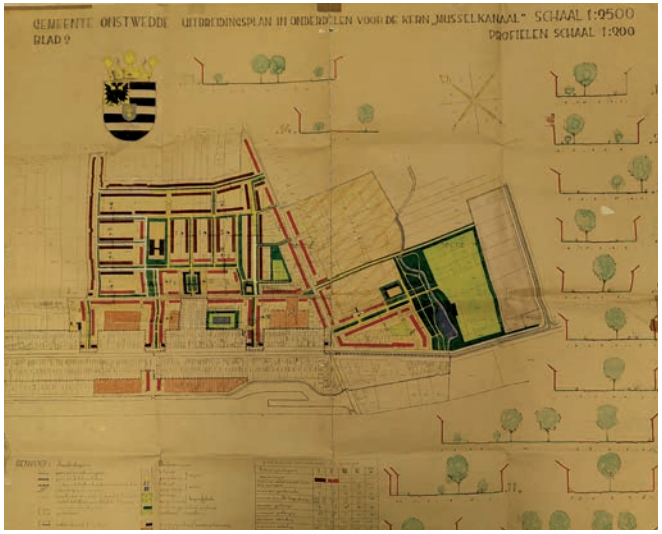

↓ Zes uitbreidingsplannen uit 1952 van stedenbouwkundig bureau Oom & Kuipers voor Onstwedde, Kopstukken, Alteveer, Musselkanaal, Mussel en Stadskanaal (Dideldom-terrein). [GA]

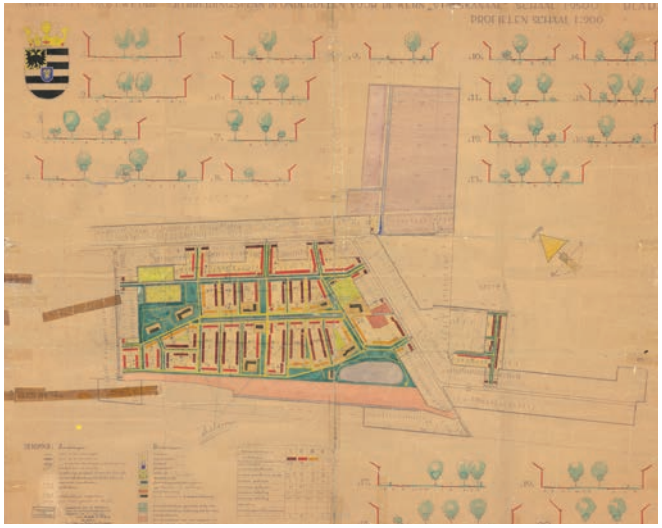

↓ Zwartsenberg (midden), burgemeester Knottnerus (rechts) en minister Jelle Zijlstra (links) openen de Tentoonstelling Kanaalstreek in 1955.

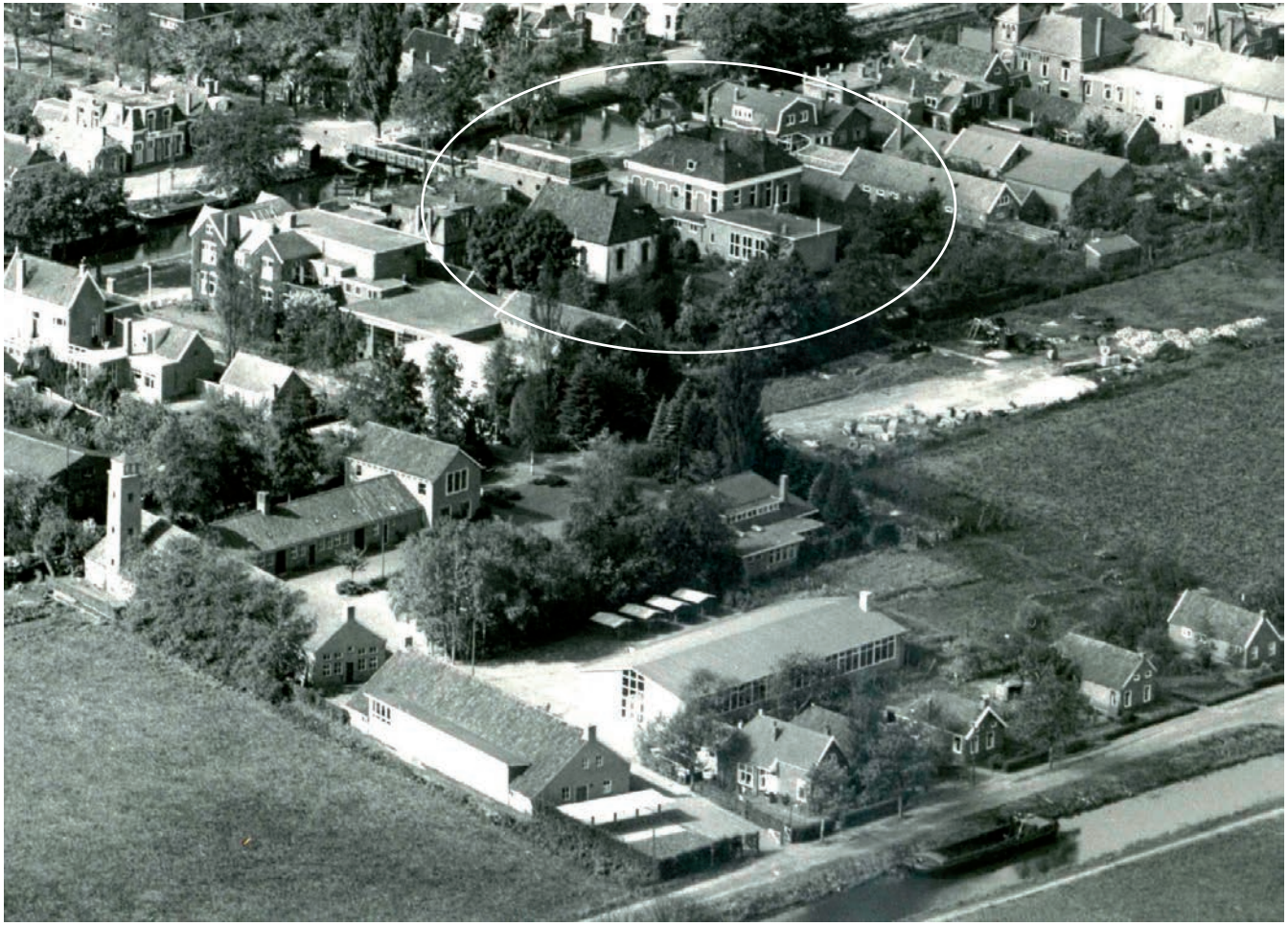
Industrieschap Kanaalstreek
Op het gebied van werkgelegenheid sloegen de gemeenten Borger, Gasselte, Odoorn, Onstwedde, Vlagtwedde en Wildervank de handen ineen. In samenwerking met de N.E.T.O. (Noordelijk Economische Technische Organisatie) werd in 1951 het Industrieschap Kanaalstreek opgericht, een lobbyclub om bedrijven aan te trekken en de streek verder te ontwikkelen. Het industrieschap stond onder leiding van A. I. Diepenhorst, een hoogleraar bedrijfshuishoudkunde uit Rotterdam. Burgemeester S.R. Knottnerus van Onstwedde was lid van het bestuur, Grietinus Zwartsenberg lid van de Adviesraad. Op de jaarlijkse 'grote Kanaalstreekvergadering' bleek hoe groot het probleem was: er waren structureel 4.000 werklozen in de Kanaalstreek. Dat betekende een werkloosheid van 11,6%, tegenover een landelijk gemiddelde van 1,9%.[42] Een bijbehorend probleem was dat de centrale overheid geen inzicht had in de specifieke omstandigheden in het gebied. Het Industrieschap richtte zich niet alleen op banen en industrie, maar ook op infrastructuur, onderwijs, bibliotheken en culturele voorzieningen.

Artikel 12
Met de gemeente Onstwedde ging het, vanwege de toestand in Stadskanaal, niet goed. De gemeente werd in 1953 een artikel 12 gemeente. Dat betekende dat de financiële problemen zo groot waren, dat de gemeente onder toezicht van het Rijk werd geplaatst. Dit zou tot 1960 zo blijven. Hoewel de problemen met werk en woningen groot waren, had het gebied wel potentie. Een N.E.T.O. rapport uit 1949 schreef over de Knoalsters: 'Deze bevolking onderscheidt zich door een grotere ondernemingsgeest, meer initiatief, het niet gebonden zijn aan tradities en een veel beweeglijkere aard dan de oude bevolking van Westerwolde.'[43] Scheen schreef daarentegen in 1964 over de esdorpen: 'Met name de agrarische bevolking van Onstwedde heeft moeite met het aanvaarden van de nieuwe ontwikkelingen.'[44]

Kanaalstreek 1955
In 1955 vond in het Julianapark de Veenkoloniale tentoonstelling 'Kanaalstreek 1955' plaats, waarvan uit binnen- en buitenland belangstelling voor was. Minister J. Zijlstra van Economische Zaken was er ook. Een speerpunt in zijn beleid was het stimuleren van regionale economische ontwikkeling. Het grote nieuws op de tentoonstelling was dat Philips een fabriek in Stadskanaal wilde vestigen. Ook andere bedrijven hadden belangstelling om naar de Kanaalstreek te komen, zoals Sola uit Zeist (Stadskanaal), Meinen's confectie uit Groningen (Ter Apel) en Plasticlining (Musselkanaal).

↓ Philips begon in 1955 in de voormalige gemeentewerf en brandweerkazerne aan de Oude Markt. In de cirkel het raadhuis uit 1882. [Aerophoto Eelde]

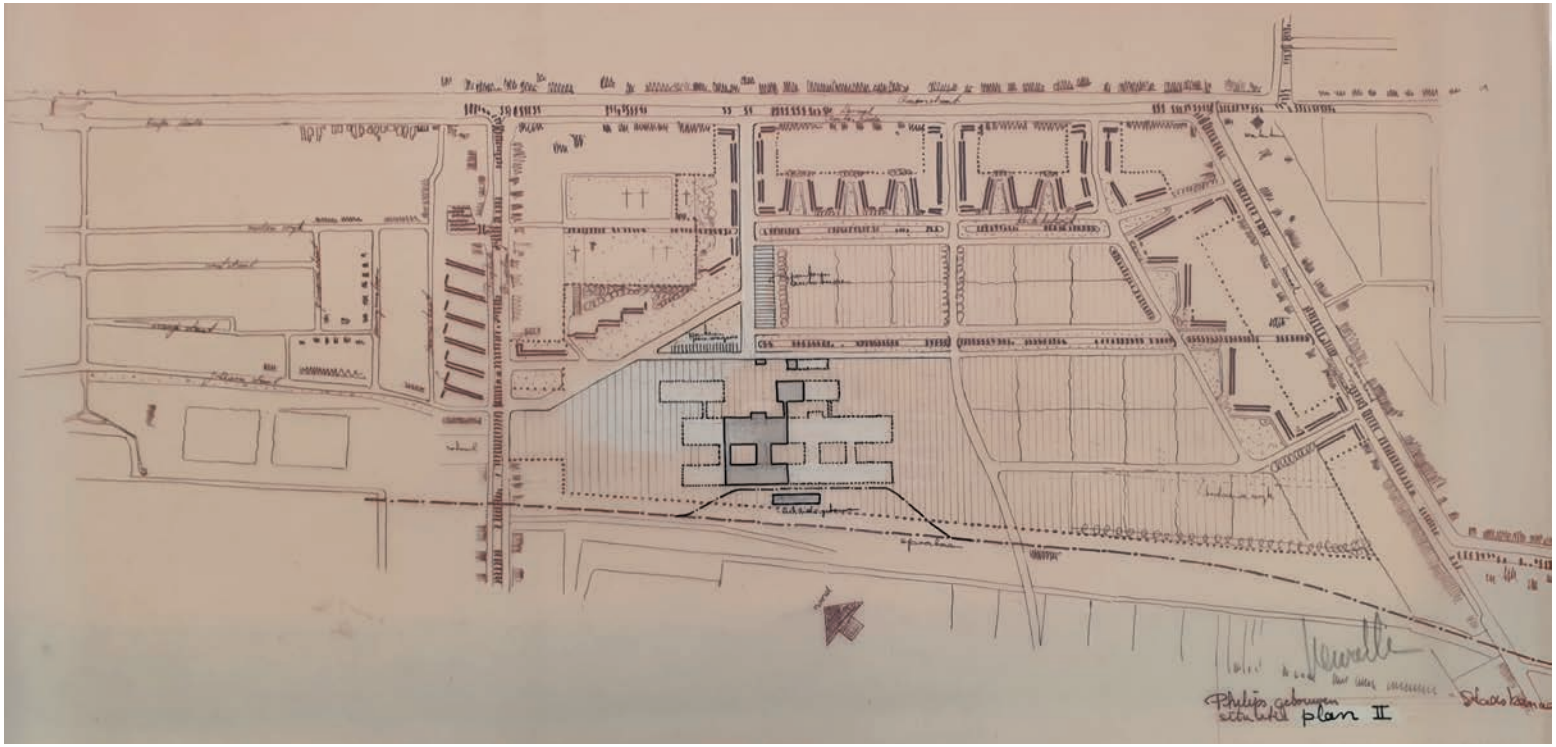
De start van Philips

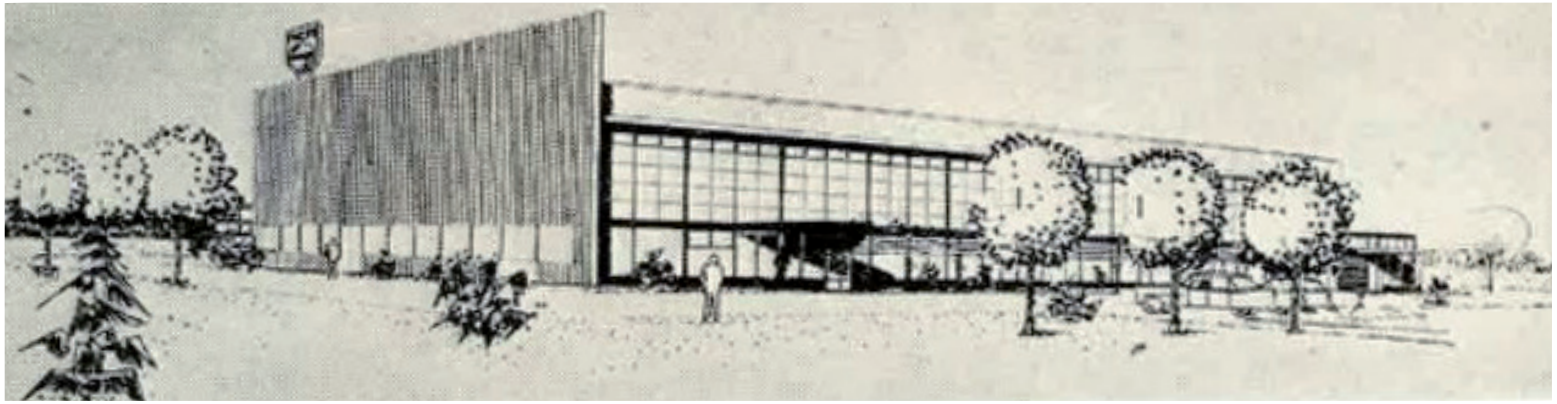
Op 14 november 1955 startte Philips Telecommunicatie in Stadskanaal, aanvankelijk in de gebouwen van de gemeentewerf en de brandweer aan de Oude Markt, vlak bij het gemeentehuis en de Stationslaan in Parkwijk. Het was het begin van vijfentwintig gouden jaren, waarin Stadskanaal welvarend werd en uitbreidde met nieuwe woonwijken en (culturele) voorzieningen. Philips bracht veel voor Stadskanaal, maar kon het zich veroorloven om eisen te stellen. Zo dwong Philips af dat bedrijven die ook technisch personeel nodig hadden zich niet in de gemeente mochten vestigen. Hilda Hendriks, directiesecretaresse en eerste medewerker van Philips in 1955: ‘In Stadskanaal werd alles ontwikkeld; het was een laboratorium. Hier werd alles opgebouwd tot alle foutjes eruit waren. Daarna ging de productie ergens anders heen. Als het goed was, ging de productie weg.’[45]

Philips op Dideldom

Vanuit de tijdelijke behuizing aan de Oude Markt kreeg Philips al snel Dideldom als mogelijke vestigingsplaats op het oog. De grond was al in handen van de gemeente, die Philips maar al te graag faciliteerde. Het woningbouwplan uit 1952 werd terzijde gelegd. Het archief van de Rotterdamse architect Hugh Maaskant, bekend van de Euromast, bevat rollen vol schetsen voor de Philipsfabriek in Stadskanaal. Maaskant maakte in 1956 zes varianten, die allemaal uitgingen van een fabrieksgebouw omgeven door wooncomplexen. Na het besluit in 1959 om ook een beeldbuizenfabriek te bouwen, werd heel Dideldom een fabrieksterrein. De maisonnettes die twee jaar eerder aan de Brugstraat waren gebouwd, bleven destijds bestaan maar zijn lang geleden alweer afgebroken. Het terrein werd bebouwd met enorme fabriekshallen voor Philips, die allemaal met een letter werden aangeduid, zoals gebouw A (halfgeleiders), gebouw L (magazijnen), gebouw M (ballonfabriek), gebouw N (buizenfabriek) en gebouw S (diodenfabriek).

↓ Plan Maaskant 1956, ingebed in de woonwijk. [HNI]
↓↓ Ontwerp van F. Klein en H.A. Maaskant voor de Philips-fabriek, 1957. [BOUW]

↓ Ceresdorp in 1957. [GA]

Philips en het culturele leven

Philips' macht en invloed op de lokale cultuur was enorm. Het Philips Harmonie Orkest uit Eindhoven kwam spelen bij de opening. Philipsdirecteur ir. Cees Dorsman was streng maar rechtvaardig. Hij zorgde dat de Lagere Technische School kon uitbreiden, dat er Philipswoningen werden gebouwd (de Philipswoningstichting Hendrik van Lotharingen beheerde er 1500), dat medewerkers lid konden worden van een van de vele hobbyclubs van het bedrijf en de materialen daarvoor goedkoop konden aanschaffen. Er was een speciale Philipstrein op het verder voor personenvervoer gesloten spoor, en zelfs een vliegveld. Al deze ingrepen maakte burgemeester Knottnerus met zijn Gemeenteraad en staf mogelijk en werden vaak uit publieke middelen betaald. De vliegstrook werd door de gemeente bij Vledderveen aangelegd, en vervolgens aan Philips overgedragen. Toen de strook in 1977 niet lonend bleek verkocht Philips hem weer terug aan de gemeente.[46]

Woningbouw

Met de komst van Philips kwam de woningbouw in een stroomversnelling. De woonbuurt Ceresdorp in Musselkanaal werd in de jaren vijftig speciaal gebouwd voor werknemers van de beeldbuizenfabriek van Philips en de glasfabriek in Nieuw-Buinen. Het waren simpele huizen, waarvan een aantal in de jaren zeventig alweer afgebroken en vervangen werd. Na de afronding van Parkwijk werd de stap naar de andere kant van het Stadskanaal gemaakt, waar uitbreidingsplan Ter Maars in fases ontstond. Moderne stedenbouwkundige inzichten vertaalden zich in brede straten, een afwisseling van hoog- en laagbouw en een dooradering van de wijk met plantsoenen en groenstroken.

↓ Muurschildering Mercurius, Johan Dijkstra, 1960.

↓ Boven kunstwerk Lijnenspel van SIep van der Berg, 1964.
↓↓ Roodkapje en de wolf van K. de Kruijff, 1959. [RCE]
→ Volgende pagina: Luchtfoto van Stadskanaal, met rechts onderin Diddeldom, en in de verte het centrum en de wijken Ter Maars in aanbouw. 1969. [Aerophoto Eelde]

Kunst

Intussen was er in het bouwprogramma volop aandacht voor toegepaste kunst. In het Julianapark staat Roodkapje en de wolf van K. de Kruijff (1959). Op de gevel van de LTS in Musselkanaal kwam een acht meter lang kunstwerk van Gerard van Remmen, dat de techniek symboliseert. Na de sloop van de school is dit werk bewaard gebleven en in 2010 in vier stukken teruggeplaatst in het parkje op de plek van de voormalige LTS. De gevel van sporthal De Spont is verbijzonderd met een lijnenspel van Siep van den Berg (1964). Op het Philipsterrein staat, gered en wel, het gevelkunstwerk Mercurius (1960) van Johan Dijkstra, terwijl het werk Spelende Kinderen van Alfred van Werven uit 1963 de Catamaranschool siert. Aan de werken is te zien met hoeveel zorg en aandacht er aan de nieuwe tijdlaag werd gebouwd.

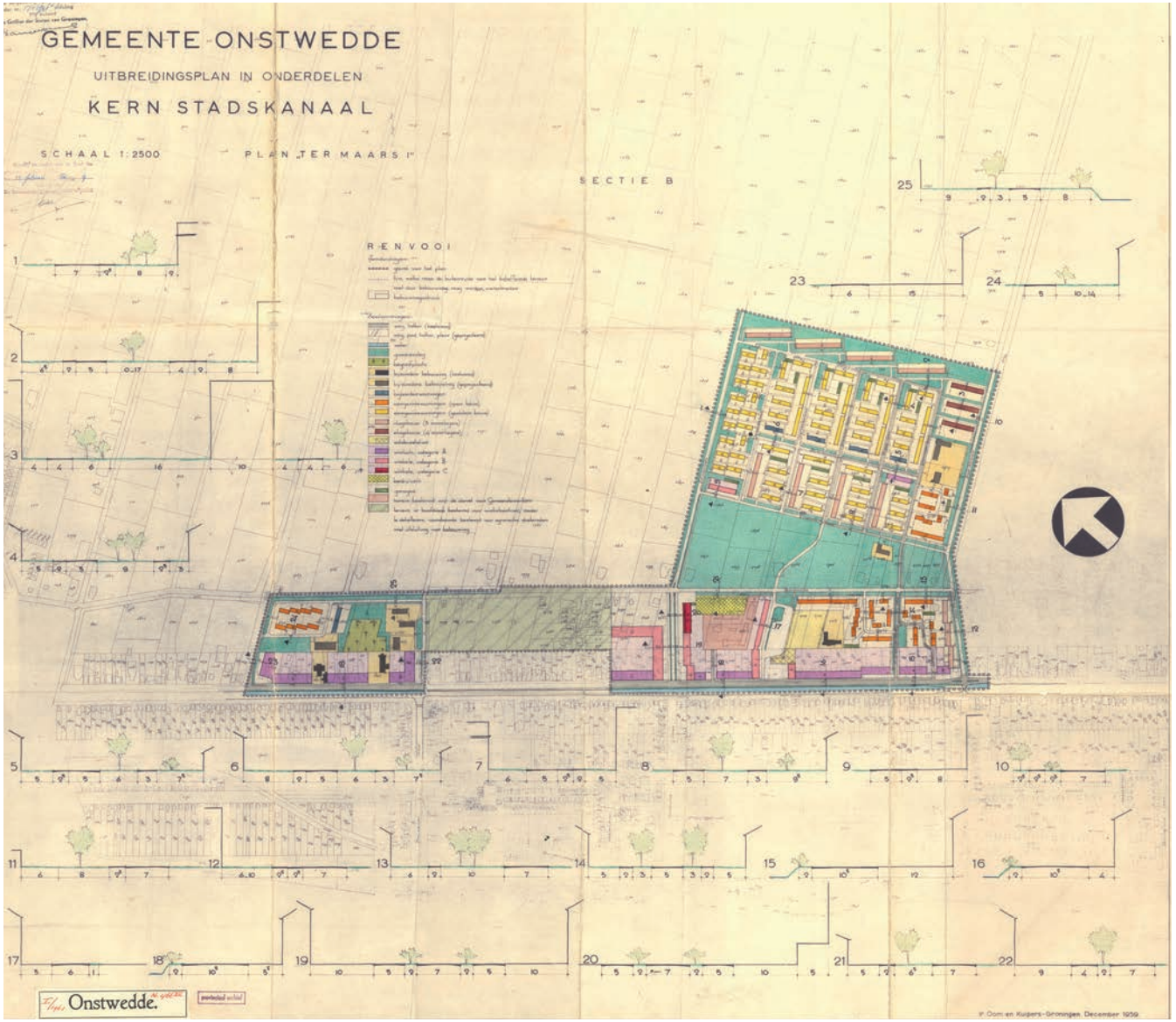

4370

↓ Uitbreidingsplan kern Stadskanaal, ir. Oom en Kuipers, 1959. [GA]

Centrumplan

Aan een driehoekige stedelijke ruimte tegenover Parkwijk werd een nieuw centrum van Stadskanaal gerealiseerd. De ruggengraat was de Europalaan, de licht geknikte verlengde Stationslaan die het nieuwe centrum met station Parkwijk verbond. Nu zat het vooroorlogse Stadskanaal met zijn HBS en luxewijk vast aan het naoorlogse Stadskanaal en was er een echt centrumgebied ontstaan, samengesteld uit verschillende tijdlagen. De synagoge uit 1860 en het gemeentehuis uit 1882 moesten worden afgebroken voor de aanleg van de Europalaan, en dat was niet de enige slooplocatie. De weg langs het Stadskanaal werd verbreed en de prachtige bomenrij gekapt. Het boerendiep werd, op een paar stukken na, gedempt om er een parallelweg op aan te leggen. De provinciale weg N374 tussen Hoogeveen en Stadskanaal kwam van 1959 tot 1973 in uitvoering en sneed door de gedempte Buinermond. De aanleg van de weg was een vestigingsvoorwaarde van Philips, maar door de ingreep kwam het Philipsterrein ruimtelijk geïsoleerd te liggen. Het typeert de snelgroeiende gemeente, waarin de besluiten snel werden genomen, zonder stil te staan bij de mogelijke gevolgen en zonder aandacht voor de belangen of gevoelens van de bewoners.

Het centrum van Stadskanaal

↙ Geert Teis centrum aan de Europalaan, 1970. [Fotoboek Stadskanaal]
↓ De Europalaan in het verlengde van de Stationslaan, ca. 1970. [Fotoboek Stadskanaal]

Burgemeester Knottnerus verwoordde zijn ambities voor Stadskanaal in 1961 tijdens een vergadering over de nieuwe centrumvisie: ‘Vestiging van winkels aan de Europalaan, hoofdwinkelstraat in het toekomstige winkelcentrum, is aantrekkelijk omdat Stadskanaal spoedig tot een plaats van 30.000 inwoners zal uitgroeien, maar ook omdat Stadskanaal reeds van ouds koopcentrum voor een wijde omgeving is’. Met dit groeiscenario in het achterhoofd ontwierpen Oom & Kuipers begin jaren zestig een grootschalig centrumplan. Stadskanaal schreef grote concerns aan zoals de Bijenkorf, V&D en Galeries Modernes, maar kreeg weinig respons. Aan het einde van de jaren zeventig waren de groene zones aangeplant. Op plekken waar bruisende winkelstraten waren gedacht, bleven de percelen leeg. Philips had Stadskanaal een economische impuls gegeven, maar voor een succesvol centrum was meer nodig. Het was lastig om het dorp te laten uitgroeien tot een streekcentrum dat kon concurreren met de grote kernen van Groningen en Drenthe.

Als onderscheidende factor voor Stadskanaal werd ingezet op de bereikbaarheid per auto en dus de aanleg van parkeerplaatsen. De ontwikkeling van het centrum ging schoksgewijs. De bouw van grote winkelruimtes, wandelpassages en woningen op de verdiepingen werd aangevuld met investeringen in de openbare ruimte. In het centrum werd een deel van de Europalaan omgebouwd tot voetgangersgebied. Het verkeer werd later over de Navolaan en via een lus achter het Theater Geert Teis om geleid. De geparkeerde auto bleef welkom. De parkzone tussen Ter Maars en de winkels werd voor een groot deel opgeofferd ten behoeve van parkeerplaatsen. Vanaf 1990 werd ingezet op een meer stedelijk karakter voor het uitgestrekte centrum van Stadskanaal: compacter, met meer bebouwing en meer woningen. Hoogbouwprojecten, zoals Eurostate, City Hotel, Stadshart en het Raethuys, moesten de entrees van het centrum van Stadskanaal markeren. In de afgelopen tien jaar is er hoofdzakelijk geïnvesteerd in de openbare ruimte, met de herinrichting van de kanaaloever, de pleinen en de parkeerplaatsen.

Maatschappelijke voorzieningen
In de bloeijaren zestig en zeventig verrees het ene publieke gebouw na het andere in Stadskanaal en Musselkanaal. In Stadskanaal opende Theater Geert Teis, als cultureel centrum met theater, naar een ontwerp van architect H.M. Koldewey uit Voorburg. In 1960 kwam er een badhuis op de hoek van de Badstraat en de Fr. Nanningstraat in Musselkanaal. Het werd gevolgd door een gewestelijk arbeidsbureau, een gezondheidscentrum, een overdekt zwembad, een sporthal en een bejaardenhuis. Het gebied ten oosten van de Kruisstraat werd parkachtig ingericht met de oude Mussel-Aa als centraal element. En in 1970 werd het nieuwe buitenzwembad De Horsten geopend, aan het oude lint van de Horsten. Aan het driehoekige centrumplein verrees een cultuurcentrum (1967), vijver, winkels en het nieuwe gemeentehuis (1977). Het gemeentehuis werd ontworpen door voormalig rijksbouwmeester Jo Vegter uit Sappemeer en pas dertien jaar na de sloop van het oude gemeentehuis in gebruik genomen.

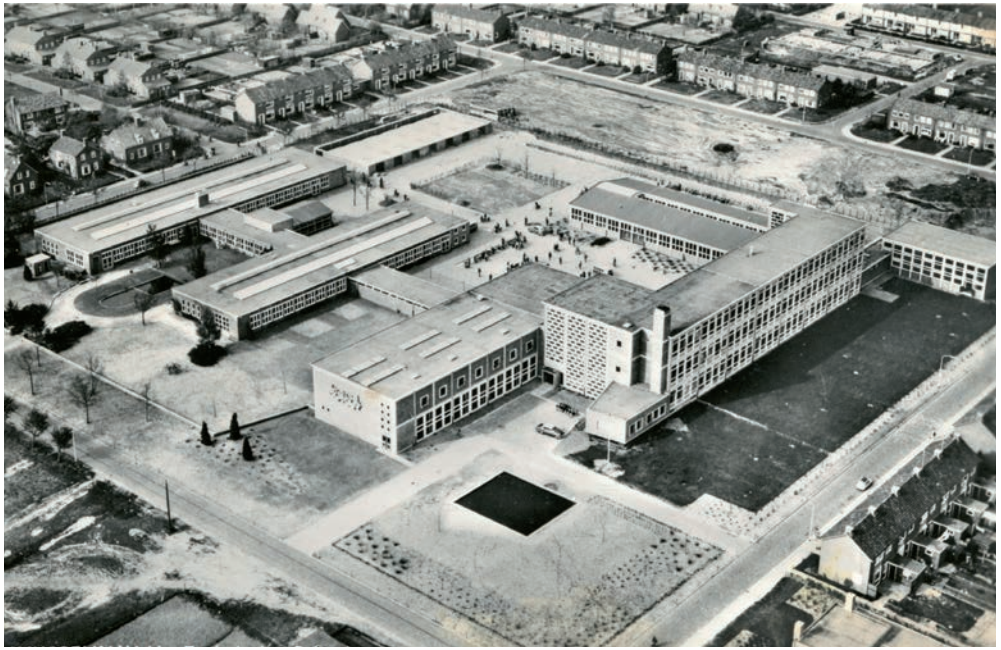
Burgemeester Knottnerus liet in 1970 een boekje uitgeven met glossy foto's van een wederom nieuwe wereld, met feestelijk verlichte etalages waarlangs brede bolides reden. Een schouwburg, bibliotheek, muziekschool en fonotheek in het Theater Geert Teis. Het theater had een voor die tijd zeer progressieve programmering onder leiding van directeur Tim Kuik. De inwoners van Stadskanaal hoefden het nieuwe streekcentrum niet meer uit. 'Laatste daverende slotvoorstellingen van dit seizoen in Stadskanaal. Directeur Tim Kuik met rolwagen vol cadeaus het toneel op. Een geweldig organisator daar in dat afgelegen gebied', schreef Wim Kan in 1971 vanuit hotel Braams in Gieten in zijn dagboek.[47]

Autonomie
Begin jaren zestig vroeg de gemeente Onstwedde aan de Staten om de provinciegrens te wijzigen, zodat Nieuw-Buinen ingelijfd kon worden. De provincie Drenthe tekende direct bezwaar aan.[48] In Groningen werd in die periode aan een gemeentelijke herindeling gewerkt. Waar in de negentiende eeuw pannen bestonden om Onstwedde en Stadskanaal te splitsen in twee aparte gemeentes, was het plan nu om de gemeente Wildervank grotendeels in Veendam op te laten gaan, maar het deel langs het Stadskanaal bij de Onstwedde te voegen. In 1968 stemde de Tweede Kamer hier mee in. Door een amendement van het kamerlid Schakel werd de naam Onstwedde veranderd in Stadskanaal. Voor de inwoners van het eeuwenoude esdorp zal dit een gevoelig punt zijn geweest. Vanuit de anciënniteit ging het om een omkering van de orde. Op 1 januari 1969 werden in Onstwedde de nieuwe plaatsnaamborden met de tekst 'Onstwedde, gemeente Stadskanaal' door onbekenden verwijderd en vervangen door de oude borden 'Onstwedde'.[49]

Kentering
Bij het ontstaan van de nieuwe gemeente Stadskanaal in 1969 leken de bomen nog in de hemel te groeien. Toch waren er al voortekenen van een naderende neergang zichtbaar. Zo had staatssecretaris J.A. Bakker van Economische Zaken al in 1964 besloten dat Stadskanaal niet langer een industriekern zou zijn. De Nieuwe Provinciale Groninger Courant schreef op 3 juli 1964 dat tijdens de kamerbehandeling was gezegd dat dit in de 'gezakte kernen psychische spanningen' oplevert.

In de tijd van de vervening, toen de stad Groningen hier investeerde, waren er nog geen subsidies. Een eeuw later haalde de stad Groningen nog altijd financieel gewin uit Stadskanaal, via de grond- en opstaleigendommen. De wetten van het bedrijfsleven zijn anders dan die van de publieke sector. Philips trok ook optimaal profijt van rijkssubsidies en hulp van de overheid om zich hier te vestigen. De diode- en later beeldbuizenfabriek van Philips hielp duizenden mensen in Stadskanaal aan het werk. Maar liefst 65% van de beroepsbevolking was van Philips afhankelijk.[50] Het bedrijf bracht werk en welvaart. Maar zodra de productie elders goedkoper kon, vertrok Philips weer. Voor een kolonie als Stadskanaal, nog relatief jong en afhankelijk van externe investeringen en prikkels, was dit buitengewoon pijnlijk, terwijl het ook een patroon werd. De eerste massaontslagen vonden in 1971 plaats. Philips zou in een steeds verder afgeslankte vorm in Stadskanaal aanwezig blijven tot uiteindelijk in 2006 ook de productie van halfgeleiders naar China werd verplaatst.

↓ Technische School Musselkanaal, 1965. [Museum van de Streek]

↓ Zwembad de Horsten. [SteenhuisMeurs]

7. Ruilverkaveling 1955-1970

In de naoorlogse jaren ging de dynamiek en de industriële bloei van Stadskanaal grotendeels aan de esdorpen voorbij. Hier woonden 4500 mensen, die hoofdzakelijk in de landbouw werkten. Er vonden kleine verbeteringen en uitbreidingen plaats. Zo werd in 1957 een nieuwe weg van betonklinkers van Barlage naar Onstwedde aangelegd. In Onstwedde verrezen arbeiders- en middenklasse woningen aan weerszijden van de Dorpstraat (Jabbingelaan en Boslaan). Langs de Luringstraat, op de hoek met de Boslaan, werd een derde gereformeerde kerk gebouwd. In het overwegend katholieke Kopstukken werd in 1962 de nieuwe Onze-Lieve-Vrouw van Lourdeskerk door de bisschop van Groningen ingewijd. De kerk is door J.A.A. Dresmé ontworpen en heeft een groot, modern glas-in-lood raam.

Ruilverkaveling Onstwedde

Tijdens een campagnebezoek van de PvdA aan Stadskanaal in 1954 stelde de minister van Landbouw, de Groninger Sicco Mansholt, dat het zowel op het veen als op het zand slecht gesteld was met de landbouw.[51] Een ruilverkavelingsplan zou de landbouw in de streek weer gezond kunnen maken. In de jaren zestig werd een ruilverkaveling voor Onstwedde voorbereid. Het Landbouw-Economisch Instituut publiceerde in 1964 een rapport over het gebied.[52] Hierin stond dat een rationele bedrijfsvoering onmogelijk was geworden vanwege de versnippering van kleine percelen en de grote transportafstanden. Ruilverkaveling kon de situatie verbeteren door percelen samen te voegen en te klusteren, alsmede door de bouw van nieuwe boerderijen en wegen. Ook was een diepe ontwatering van de sloten voorzien, een operatie die overal op de zandgronden in Noordoostelijk Nederland werd uitgevoerd.[53]

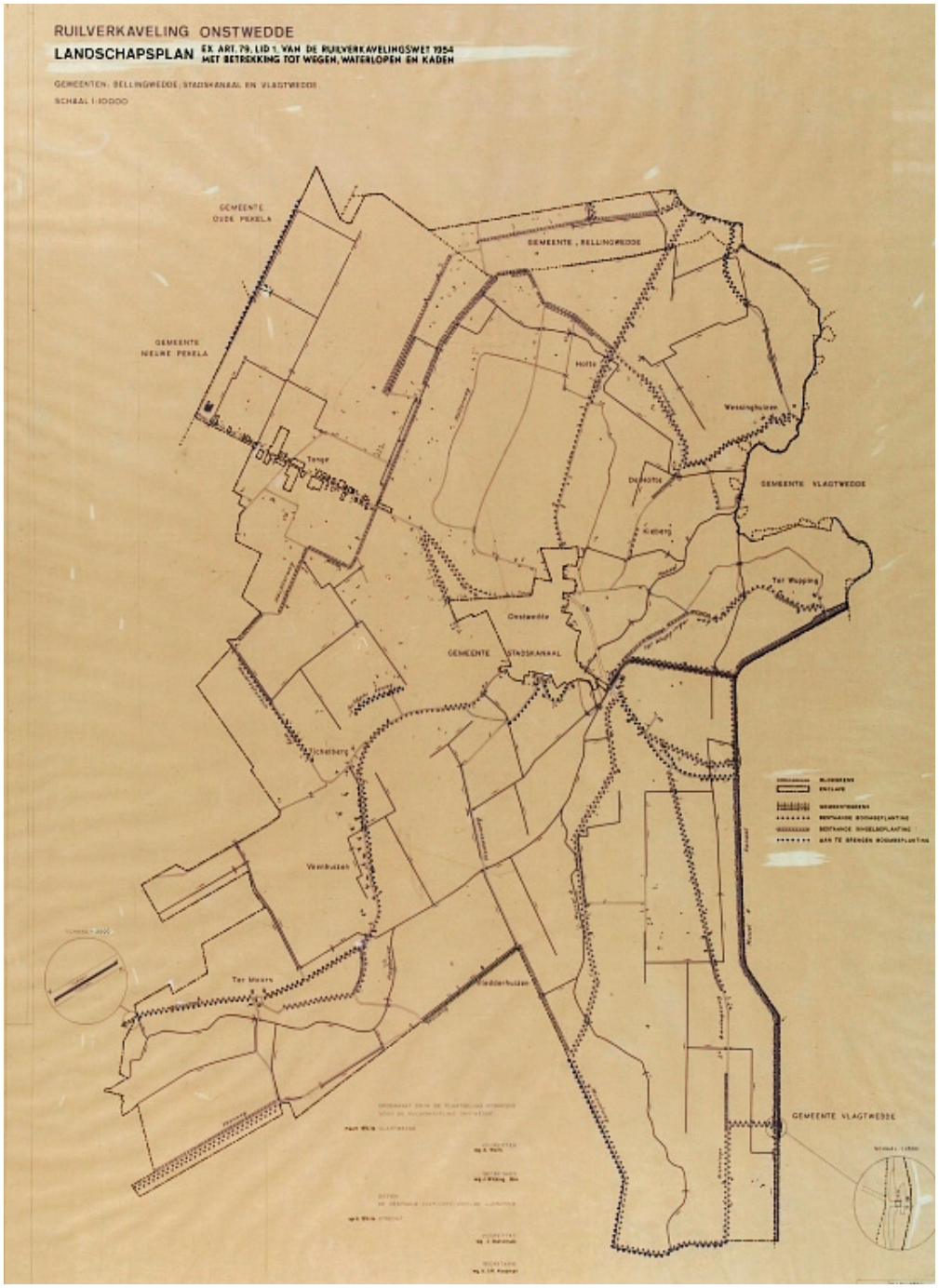
↓ Achteresweg Onstwedde, M.A. Douma 1974. [GA]

De uit Vlagtwedde afkomstige Roel van Dijk (73) werkte in de jaren zestig voor de cultuurtechnische dienst van het ministerie van Landbouw. Deze dienst ontwikkelde en coördineerde de uitvoering van ruilverkavelingsplannen in het hele land. Van Dijk was betrokken bij de ruilverkaveling van Onstwedde. Hij kan zich nog goed herinneren dat de bijeenkomsten waar de ruilverkavelingsplannen werden besproken in een commissie met een vertegenwoordiging van boeren en landbouworganisaties. De gemoederen konden soms hoog oplopen. ‘Soms was er onvrede over onze plannen. Soms was een boer blij met de nieuwe akker of akkers die hij kreeg, soms ook heel boos. Er zijn verscheidene rechtszaken gevoerd.’[54]

↓ Betonklinkers over de Barlageweg, 1957. [GA]
→ Ruilverkaveling Onstwedderholte, 1956-1965. [Special Collections, Universtiteit Wageningen]

De Ruilverkavelingswet van 1954 had de spelregels veranderd. Voorheen moest elke boer instemmen met het verkavelen van ‘zijn’ land. Nu was dat niet meer vereist en was zelfs dwang mogelijk. Soms werd door middel van loten bepaald naar wie welk perceel ging. Nanne Sterenborg (1904-1985) verloor hierdoor bijna zijn ouderlijke boerderij toen hij bij de loting een perceel in Veenhuizen trok. ‘Mijn opa Nanne trok het lotje Veenhuizen. Maar onder de tafel, buiten medeweten van hun vrouwen, ruilden de twee betrokken broers hun erfdeel, zodat Nanne op de ouderlijke boerderij kon blijven.’ In 1962 voorzag hij zijn boerderij van een nieuw voorhuis.[55]

8. Herinrichtingswet 1970-2000

De groei van de werkgelegenheid bleek niet structureel, maar tijdelijk. Ondanks de verbetering van het woonklimaat en de vele nieuwe voorzieningen, ontbrak rond 1970 in Stadskanaal een solide economische basis voor de toekomst. Het probleem speelde overal in Nederland en daarbuiten: banen in de industrie stonden op de tocht vanwege vergaande mechanisatie, automatisering en de concurrentie van goedkope arbeid in verre buitenlanden. Stakingen en loonacties waren het gevolg. En ook in de landbouw liep de werkgelegenheid terug door de voortschrijdende mechanisatie.

Herstructureringsnota, 1970

De N.E.T.O. publiceerde samen met de Rijksuniversiteit Groningen in 1970 een rapport over de herstructurering van oostelijk Groningen. Het onderzoek was, in de geest van de tijd, opgezet met inspraak, 'teach-ins' en een radiodebat bij de VARA. De conclusies waren zorgwekkend. In het gebied dreigde massale werkloosheid door herstructurering van de industrie. Andere problemen waren de verslechtering van woonmilieus, een onhoudbare watervervuiling, de teloorgang van het landschap door onzorgvuldige herverkaveling en een afname van de woonkwaliteit door de bouw van grootschalige en schrale uitbreidingswijken. Perspectief op autonome economische groei was er niet. Oostelijk Groningen had geen welvarend achterland en lag excentrisch. De scholingsgraad was laag en hoger opgeleiden trokken weg. Na de opsomming van alle problemen kwam de nota met suggesties voor verbetering. Dat werd gezocht in een industrialisatieprogramma, betere verkeersverbindingen, onderwijs en verbetering van het leefmilieu. Het geld zou uit Den Haag moeten komen.

Een visionaire schets voor Stadskanaal

Bij de herstructureringsnota zat een voorstel voor een nieuwe ontsluiting van oostelijk Groningen met een oost-westelijke snelweg en een spoorlijn. Die lijn zou van Stadskanaal via Ter Apel naar Emmen moeten lopen, de industriekern die volgens de regering in tegenstelling tot Stadskanaal wel succesvol was. Het plan was opgesteld door architect ir. Tjakko Hazewinkel en verkeerskundige ir. H.M. Goudappel. De spoorlijn zou aansluiten op bestaande sporen en een verbinding van Groningen naar Emmen opleveren, precies als het noordelijk deel van de Nedersaksenlijn die nu in studie is. De ingenieurs schreven in de toelichting dat frequent snelvervoer de (mentale) afstand tussen Emmen, Groningen, Winschoten, Veendam en Stadskanaal aanzienlijk zou verkorten. In al die plaatsen zou de werkgelegenheid door de snelle verbinding worden gestimuleerd. Met een regionale sneltram hoefden wonen en werken niet langer op dezelfde plek te zijn en kon de woonpotentie van oostelijk Groningen beter worden benut: 'De voorgestelde spoorlijn wordt structurerend voor de bebouwing, de stopplaatsen worden de concentratiepunten voor de uitbreiding van het woonareaal en de voorzieningen.'

Tot het moment dat de sneltram operationeel zou zijn moesten busdiensten de dienstregeling verzorgen. De ontwerpers liepen al vooruit op het vertrek van Philips. Bij de halte Dideldom zou een grootstedelijke ruimte kunnen worden gesticht, met een sportcomplex en een cultureel centrum à la de Meerpaal in Dronten. Een tweede halte was bij de wijk Ter Maars bedacht, waar – hoe vooruitziend – de 'biologisch zo interessante vloeivelden' het zandmilieu van Onstwedde aan Stadskanaal zouden kunnen verbinden. Zoals hiervoor aan de orde kwam, werd twintig jaar later het natuurgebied Veenhuizerstukken ingericht op de voormalige vloeivelden van aardappelmeelfabriek de Twee Provinciën, al kon dit gebied door de aanleg van de wijk Waterland niet worden doorgetrokken tot aan het Stadskanaal. De derde stopplaats zou een concentratiepunt kunnen zijn voor industrievestiging rond de Pekelderweg, de plek waar het in 1787 allemaal was begonnen voor Stadskanaal.

Veel aandacht was er in het rapport voor de dorpen, zandpaden en oude panden. 'Speciaal de dorpen gebouwd volgens een dubbelkanalensysteem vormden unieke ruimtelijke elementen', aldus stedenbouwkundige Hazewinkel en verkeerskundige Goudappel. 'Door deskundige aanplant van de kanalen en van het open land tussen de kanalen kan dit gebied landschappelijk aantrekkelijk gemaakt worden, versterkt door de tegenstelling met het kleinschalige landschap van de Hondsrug en het Westerwold.'

Bij de Kabinets- en Kamerbehandeling van de herstructureringsnota kreeg Stadskanaal echter geen extra middelen.[56] Het argument dat de gemeenten in oostelijk Groningen zelf geen geld hadden om ‘creatieve plannen’ te maken, en bovenal, dat de problemen te structureel waren om zonder hulp van buiten op te lossen, bleken aan dovemansoren gericht. De regering kwam in 1972 met de Nota Noorden des Lands, opgesteld door de Rijksplanologische Dienst. Daarin werd de suggestie gedaan om met een Herinrichtingswet een integraal plan te maken waarmee de economische en sociale ontwikkeling van de Veenkoloniën en Oost-Groningen gestalte kon krijgen.

Herinrichting, 1972-1979

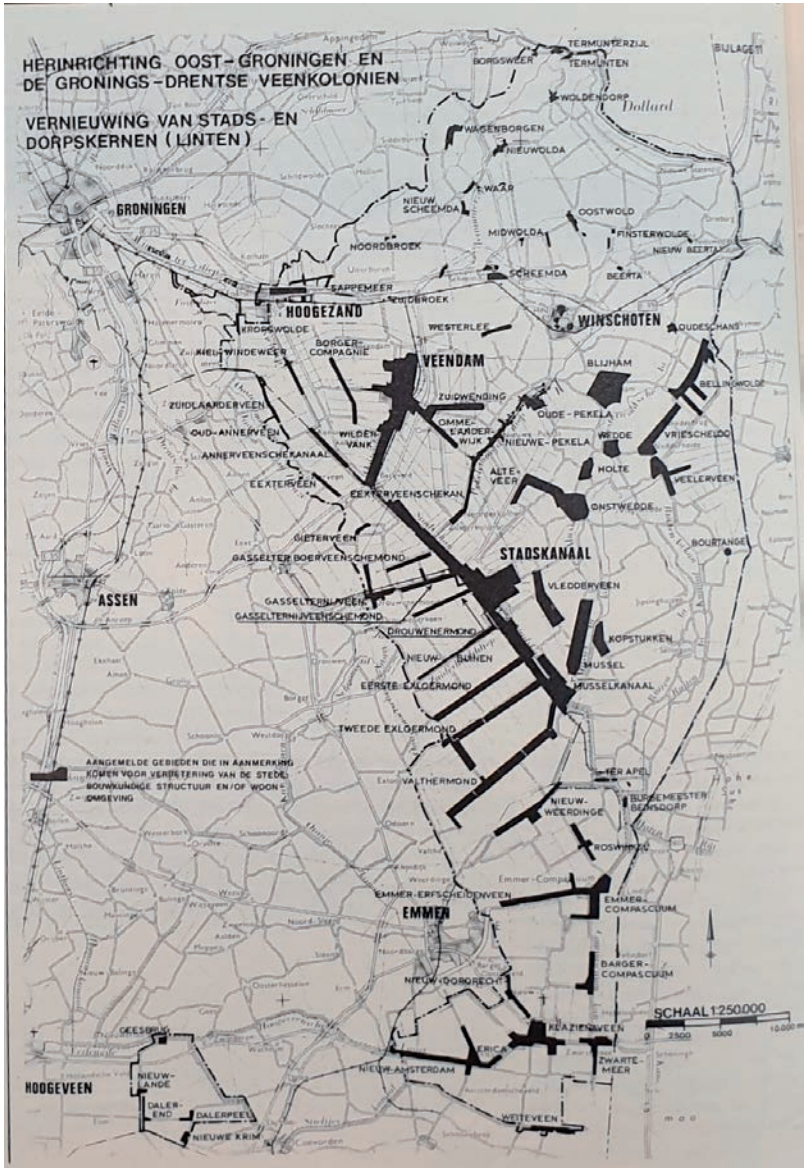
De Herinrichtingswet richtte zich op een gebied van 130.000 hectare met 250.000 inwoners. De wet bestond uit een reeks maatregelen en ambities die de leefkwaliteit en de economische positie van de Veenkoloniën moesten verbeteren. Het ging om investeringen in de infrastructuur en de landbouwkundige structuur, om het 15 jaar lang scheppen van 200 banen per jaar, om de aanplant van 4.000 hectare bos en investeringen in natuur, landschap, recreatie, het sociaal-culturele klimaat en de waardevolle cultuurhistorische elementen. Het afvalwater moest afgevoerd en gereinigd, en een landschapsplan moest voorzien in een ‘compromis tussen landbouwbelangen en recreatievoorzieningen.’[57] De herstructureringswet wilde een einde te maken aan de (koloniale) afhankelijkheid van de stad Groningen, door de stadsmeierrechten op te heffen en de wegen en kanalen die de stad nog in eigendom had over te laten dragen.

Radicale vernieuwing

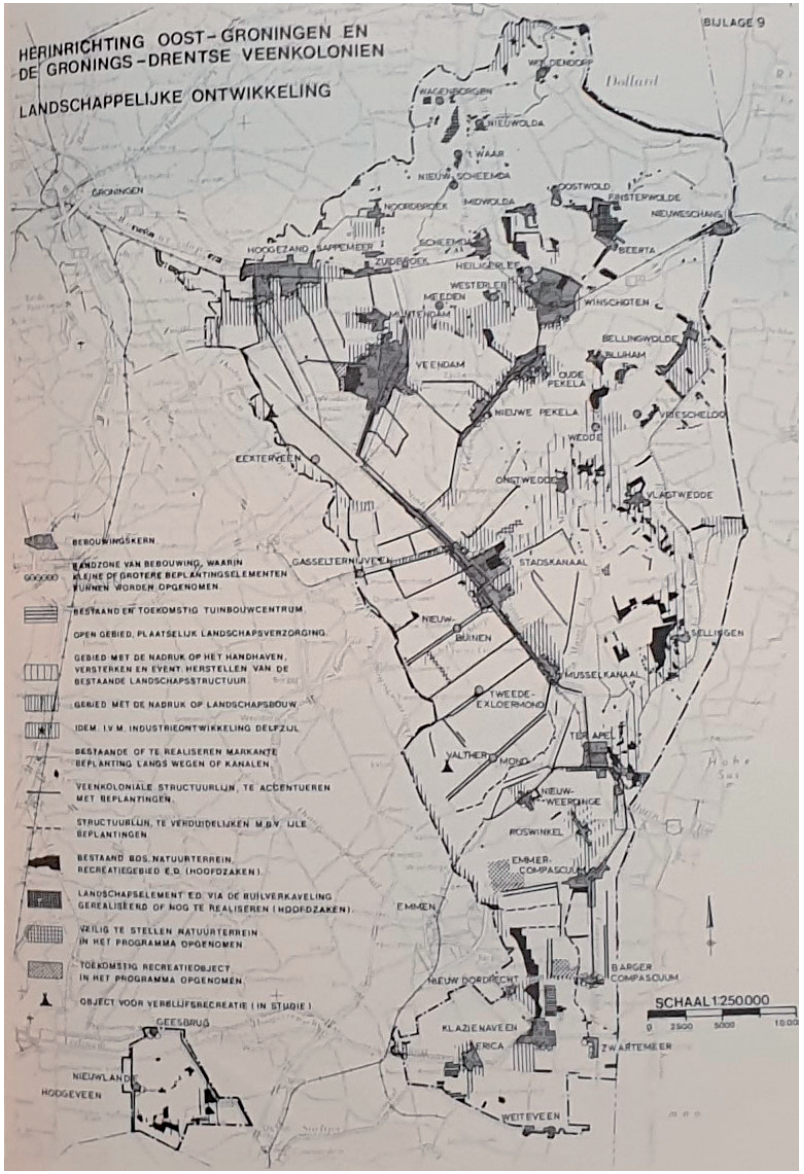
De herinrichting was, zoals de plankaart laat zien, een gigantische operatie op alle fronten. Op gedempte wijken en kanalen werden nieuwe wegen aangelegd. Op grote schaal werd bos aangeplant, onder meer in de vorm van een kaarsrecht bosstrook op de grens tussen de gemeenten Stadskanaal en Westerwolde. Veel verouderde bebouwing werd gesloopt. In Braamberg, één van de agrarische enclaves die ontstonden na de verdeling van de markegronden, werd de historische structuur van kronkelende zandwegen tussen de boerderijen vervangen door een nieuwe weg langs het Mussel-Aa Kanaal, waardoor de logica van boerderijen aan de zandweg verdween. Ze liggen nu excentrisch in het landschap. ‘Wat de bescherming van het veenkoloniale landschap in hoge mate bemoeilijkt, is de geringe ouderdom van de streek, die zodoende overgeleverd is aan de willekeur van de moderne ontwikkelingen’ schreef C.P.J. van der Ploeg in het tijdschrift Heemschut (1975).

In 1971 werd de Stichting Streekhistorisch Centrum Stadskanaal opgericht, met als doel om de rijke geschiedenis van Westerwolde en de Kanaalstreek te bewaren, te onderzoeken en tentoon te stellen. Vanaf de oprichting tot eind 2025 was het gevestigd in Huize Ter Marse. Eind 2025 vond de verhuizing naar het gebouw van de bibliotheek, ’t Kofschip plaats en veranderde de naam naar Museum van de Streek. Het Streekhistorisch Centrum drong eind jaren zeventig bij de gemeente aan op het opstellen van een monumentenverordening. Door gebrek aan mankracht bij zowel de stichting als de gemeente, kwam er van een voorgenomen inventarisatie van het erfgoed destijds nog niets terecht.

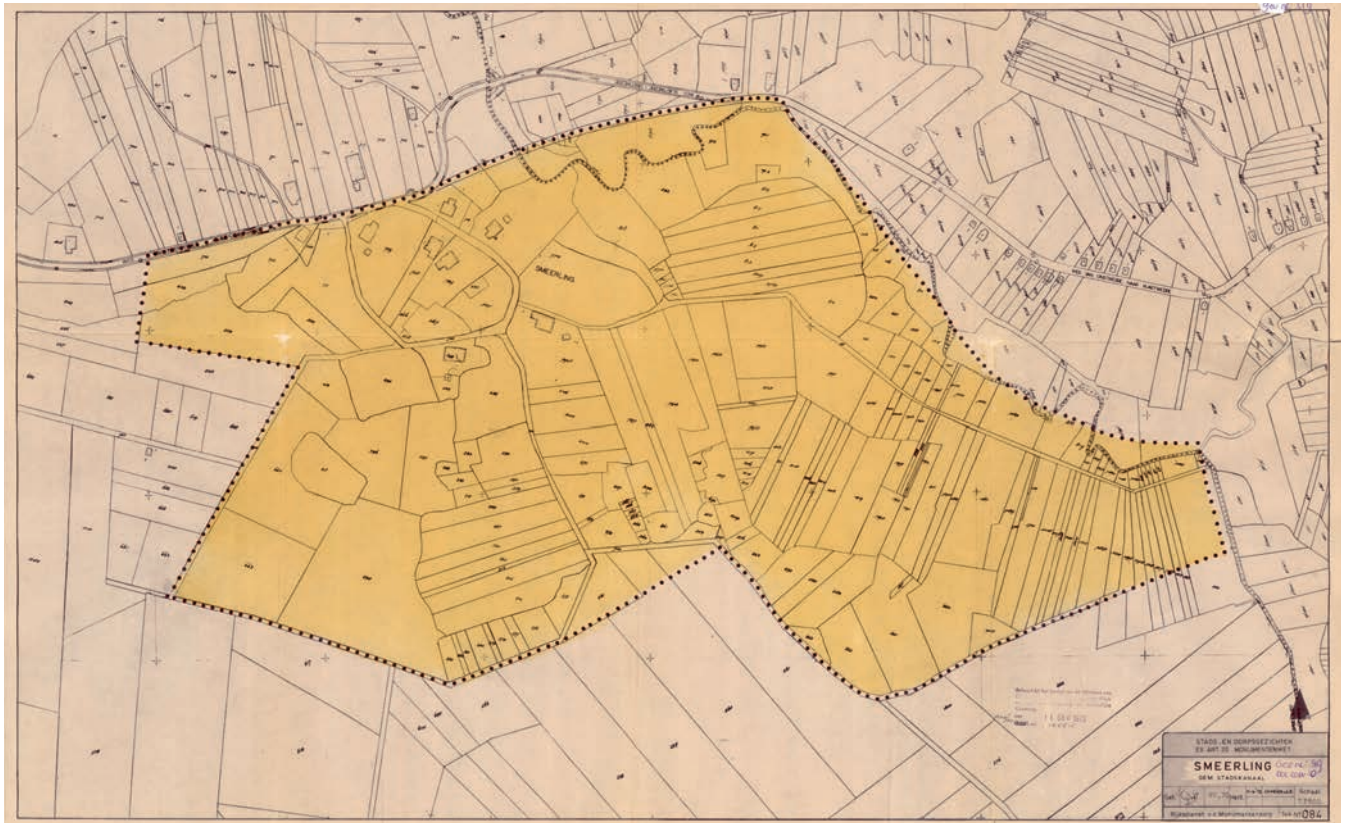
↓ Herinrichting Oost-Groningen en de Gronings-Drentse Veenkoloniën. Vernieuwing van stads- en dorpskernen, ca. 1980. [GA]

↓ Herinrichting Oost-Groningen en de Gronings-Drentse Veenkoloniën. Landschappelijke ontwikkeling, ca. 1980. [GA]

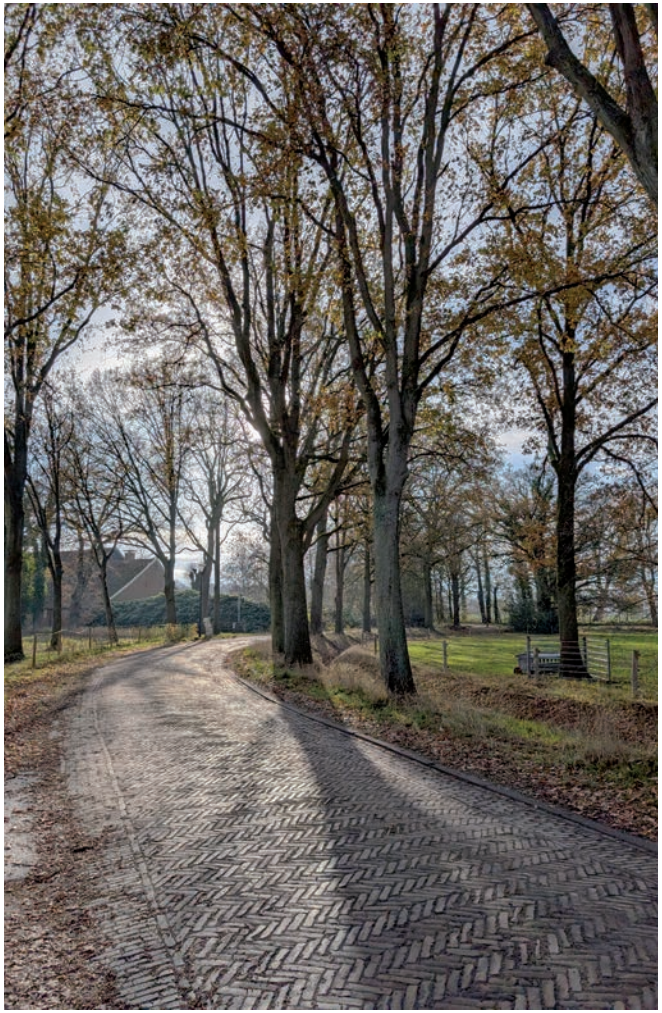
↓ Kaart horende bij het aanwijzingsbesluit van Beschermd Dorpsgezicht Smeerling, 1972. [RCE]

Beschermd dorpsgezicht
Het gehucht Smeerling, bestaande uit acht boerderijen, gelegen ten oosten van het Mussel-Aa-Kanaal aan de Kampweg, werd in 1972 door de minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk aangewezen als een beschermd dorpsgezicht. De onderbouwing was dat het gehucht ontsnapt was aan de voorgaande decennia aan ontginningen en ruilverkavelingen en dat de situatie de afgelopen 150 jaar nauwelijks veranderd leek te zijn. Ruimtelijke kwaliteiten als de ‘schijnbare ordeloosheid’ van de boerderijen en de bolle esgronden werden hoog gewaardeerd.[58]

Monumenten Inventarisatie Project (MIP)
Tussen 1986 en 1995 vond een landelijke inventarisatie plaats van bouwkunst uit de periode 1850-1940. Dit Monumenten Inventarisatie Project (MIP) leverde per gemeente een lijst waardevol erfgoed op. In de gemeente Stadskanaal bedroeg het MIP-bestand uiteindelijk 552 objecten en complexen. In Stadskanaal werd een gebied als waardevol aangemerkt, namelijk de Parkwijk met het Julianapark. Het MIP bracht veel nieuwe kennis en inzichten op over de jongere bouwkunst in Nederland en leidde tot een grote stroom publicaties. Het Monumenten Selectie Project (MSP, 1991-1998) leidde dat tot de aanwijzing van nieuwe rijksmonumenten en beschermde gezichten uit de MIP-inventarisaties. Uit het grote MIP-bestand werden binnen de MSP 55 objecten en complexen geselecteerd en aangedragen voor een aanwijzing tot rijksmonument.

↓ Smeerling, 2025. [SteenhuisMeurs]

Mussel

↙ Leegstaande lagere school, 1978. [Museum van de Streek]
↙↓ Kruidenierswinkel aan de Musselweg, 1979. [GA]
↓ Enkele woningen aan de Musselweg, foto 1990. [Museum van de Streek]

Begin jaren zeventig was het voortbestaan van het dorp Mussel allerminst zeker. In vier jaar tijd waren er drie verschillen plannen om het dorp van de kaart te vegen. Het begon met het Plan-Kikkert voor een militair oefenterrein van 800 hectare (1969). Het werd ingetrokken na protesten en hoorzittingen. Vervolgens werd in het Structuurplan Oost-Groningen (1971) gesteld dat Mussel sterk vergrijsde en geen toekomst had als woon- of werkplaats. Ook tegen dit plan kwam verzet. De Vereniging voor Plaatselijk Belang, waar vrijwel iedere gezin lid van was, liet in 1972 een rapport opstellen om de levensvatbaarheid van de gemeenschap te onderbouwen. Het rapport werd aangeboden aan de Provinciale Planologische Dienst, waarop werd besloten dat Mussel mocht blijven.

Toch kwam er in 1973 nog eenmaal een rapport met het plan om Mussel te saneren, opgesteld in opdracht van het Industrieschap. Nog voor er over de plannen was besloten, hield het Industrieschap zelf op te bestaan. Mussel was gered. B. Meems, stedenbouwkundige en bestuurslid van Plaatselijk Belang: ‘We streven echt niet naar veel inwoners of een concurrentie met andere plaatsen. Dat past niet. Het is de taak van Mussel om het omliggende gebied te verzorgen en een goed woonklimaat te scheppen.’ Om jonge gezinnen in het dorp te krijgen, realiseerde de Stichting Woningbouw Stadskanaal acht woningwetwoningen en bouwden particulieren twintig huizen. Ook werden er twee nieuwe scholen en een nieuwe Gereformeerde kerk gebouwd en werd een gloednieuw fietspad naar Onstwedde aangelegd.[59]

↓ Oude woningwetwoning uit 1901 tussen de moderne woningen in, Alteveer, 1974. [GA]

Werkloosheid
Burgemeester Knottnerus werd in 1976 door A.A. Beckeringh van Rhijn opgevolgd. Hem wachtte in 1978 een Philipssanering van ruim 3000 naar 2100 medewerkers. Twee jaar later verdwenen nog eens duizend banen. De ontwikkeling ging alsmaar verder. Ruimtelijk probeerde Stadskanaal – met Herinrichtingsgeld - het tij te keren door het nieuwe fietspad op de ooit zo fraai met hoge bomen begroeide kanaaloevers te voorzien van gekleurde stalen poorten met bollampen, als een gang in een verlaten huis.

Op het landschapsplan kwam vanuit de vakwereld flinke kritiek. ‘Een jong cultuurland met enorme opbrengsten wordt in minder dan een eeuw een probleemgebied’ schreef landschapsarchitect Hubert de Boer in 1980 in het tijdschrift *Wonen TABK*. Hij vergeleek de vervening met stadswijken zoals de Pijp in Amsterdam, ontstaan in dezelfde tijd en met dezelfde kapitalistische opzet, waar de ‘social engineering’ eveneens achterwege was gebleven. Het nieuwe landschapsplan bracht geen verbetering. ‘Er lijkt een nieuwe vorm van eenzijdigheid te ontstaan, die zich hoofdzakelijk kenmerkt door het op aardige wijze met bosjes omkleden van wegen, stroken slechte landbouwgrond en stedelijke uitbreidingen. Men ontwikkelt zodoende een lappendeken met overal wat, terwijl het landschap van het gebied juist wordt gekenmerkt door sprekende visueel-ruimtelijke contrasten. (…) er wordt nauwelijks inhoud gegeven aan het beeld van het landschap: kanalen met zware boombeplanting, veranderingen in richting in de nederzettingen. (..) Naar valt te verwachten zal een verscherping van de reeds aanwezige eenzijdigheid optreden. De landbouw zal, om te overleven, moeten intensiveren en er komt een amorfe recreatiesaus klaar uit het pakje naast te liggen. Ingrepen als de herinrichting zijn op deze manier niet beter dan de aanvankelijke kolonisatie’, aldus De Boer.

Jaren tachtig
Tijdens de herinrichting werd Stadskanaal eerder gezien als een blanco blad dat moest worden ingevuld dan als een landschap met kwaliteit en eigenheid, dat moest worden aangepast. In de jaren tachtig kantelde het beeld. Burgemeester Frits Brink (1985-1992) benadrukte de eigenwaarde van de Kanaalstreek keer op keer. De burgemeester maakte zich samen met wethouder Melis Bloemsma (oud-Philipsmedewerker) sterk om recreatiegebied Pagedal te realiseren, waarmee de woonkwaliteit van de omringende wijken sterk werd vergroot. Stadskanaal kon zich als fraaie en betaalbare woonomgeving presenteren. In deze periode werd ook een Knoalster woonwijk op grondgebied van het Drentse Borger gebouwd.

Burgemeester Brink in 1987: ‘Ik heb het gevoel dat wij in Oost-Groningen maar een beetje aan het voeteneind bungelen. Ik denk ook wel eens dat de provincie Groningen ons als het tweede echelon beschouwt.’ Hij vond het onbegrijpelijk dat er een negatieve beeldvorming bestond, terwijl de gemeente ruimte, goedkope grond en goede verbindingen had en qua inwonertal al de tweede stad van Groningen was. In Engeland was Brink in Hartlepool wezen kijken, waar met nieuwe bedrijfsvestigingen de stad uit een algehele impasse was gekomen. Wat hem betreft stond Stadskanaal hetzelfde te doen, te beginnen met de ontwikkeling van het winkelcentrum te ontwikkelen, met of zonder provinciaal bijdrage. Met de uitbouw van het winkelcentrum (met Autorama als trekker) verstevigde Stadskanaal de positie als streekcentrum.

↓ Luchtfoto van Musselkanaal in 1999, met rechts het seniorencentrum annex winkelcentrum en links het spoordok met Haven- en Spoorzicht. [Aerophoto Eelde]

Musselkanaal

In tegenstelling tot Stadskanaal ontbrak in Musselkanaal lange tijd een duidelijk concentratiebeleid voor winkels. Hierdoor bleven veel zaken verspreid langs het lint, vaak op hun vooroorlogse locaties die in de loop der jaren waren uitgebreid. Eind jaren tachtig werd geconstateerd dat het dorp eigenlijk een centrum miste. Er werd een concentratiemodel uitgewerkt, gericht op het 'bij-elkaar-willen zijn'. Het gebied tussen de Kruisstraat en de Technicumstraat werd aangewezen als geschikte locatie voor ontwikkeling.[60] In 1992 kreeg dit vorm aan de Willem Diemerstraat. Met de bouw van een complex met zorgwoningen en aanleunwoningen annex winkelcentrum, verschoof de commercie van het lint langs het kanaal naar het nieuwe centrum. Het Willem Diemersplein werd ingericht als plein voor sociale evenementen en de weekmarkt.

Vanaf de Willem Diemerstraat werd via een nieuwe 'klap' een wandel- en fietsverbinding gemaakt met het Spoordok. Deze was sinds begin jaren tachtig niet meer in gebruikt en werd ingericht voor recreatie met een onder andere een jachthaven en een camping. Op de plek van de oude havenloodsen verrezen de seniorencomplexen Havenzicht en Spoorzicht, ontworpen door architect J.M. Dokter.[61]

9. Eigen kwaliteit, 2002-heden

Burgemeester Jur Stavast, benoemd in 1996, wilde vanuit de eigen kwaliteit van Stadskanaal naar de toekomst kijken. Daarmee ging hij een stap verder dan de eigenwaarde, van burgemeester Brink. Stavast tekende in 2001 een samenwerkingsovereenkomst met buurgemeente Borger-Odoorn, die een jaar later leidde tot het opstellen van een gezamenlijke toekomstvisie, opgesteld door het Rotterdamse adviesbureau BVR. In de toekomstvisie werd een nieuw perspectief voor het veenkoloniale deel van beide gemeenten beschreven. Het doel van de visie was om een evenwichtige en sterke samenleving tot stand brengen en aandacht op het gebied te vestigen.

Vernieuwing vanuit de eigen kracht
De toekomstvisie wilde voortbouwen op de kwaliteiten van het gebied en de gemeenschap. Kwaliteit was er volop, de ruimtelijke kenmerken van het gebied maakten grote indruk op de onderzoekers: scherpe contrasten, grote open ruimten, prachtige overgangen, lange rechte lijnen en het licht. Toch moest er iets gebeuren, omdat de economische pijlers wankel waren. Zowel de industrie als de landbouw zaten in een neerwaartse spiraal in Nederland, dus ook in Stadskanaal. Jongeren trokken weg en nieuwe bedrijvigheid bleef uit. Verder zaten de landbouw en de woningbouw elkaar in de linten in de weg, gezien de milieuwetgeving. Met de nodige aanpassingen zou er voor de landbouw een nieuw groeipotentieel ontstaan. Het rapport concludeerde dat er een economische impuls van buiten de regio nodig was, maar deze moest aansluiten op de onderscheidende kwaliteiten van het gebied: landschap, rust en ruimte. Dat zou bijvoorbeeld kunnen in de zorg, recreatie en toerisme. Tot de voorgestelde ingrepen behoorden grootschalige natuurontwikkeling in de Hunzelaagte, het verstedelijken van Stadskanaal, het verbeteren van de leefbaarheid in de linten, het stimuleren van kleinschalige landbouw langs de Mussel Aa en het op versterken van de verbindingen en verband tussen de Hondsrug, de veenkolonie en Westerwolde.

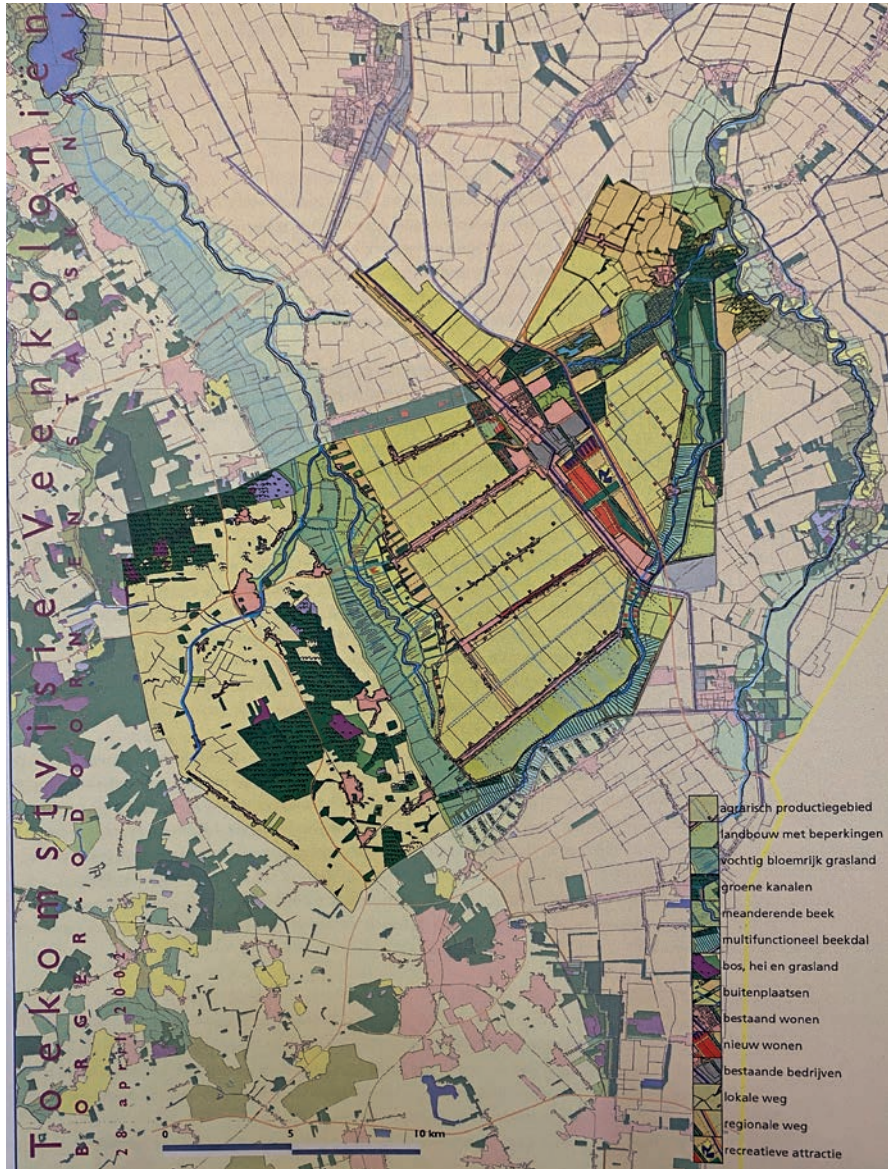
Als aanjager voor de ontwikkeling werd ingezet op het aantrekken van inwoners, die af zouden komen op de kwaliteiten van het gebied: landschap, rust en ruimte. Dat vergde het verbeteren van de regionale bereikbaarheid (per spoor met een verbinding naar Groningen en Emmen) en het ontwikkelen van verschillende aantrekkelijke woonmilieus: stedelijk in het centrum Stadskanaal, woonwijken in de stad, nabij de stad, in de linten of aan de randen van het veenkoloniale gebied. Op sommige plaatsen waren nieuwe groeizones gedacht, bij de stations en langs de N366. Andere plekken werden ontzien, om ruimte en landschap te sparen.

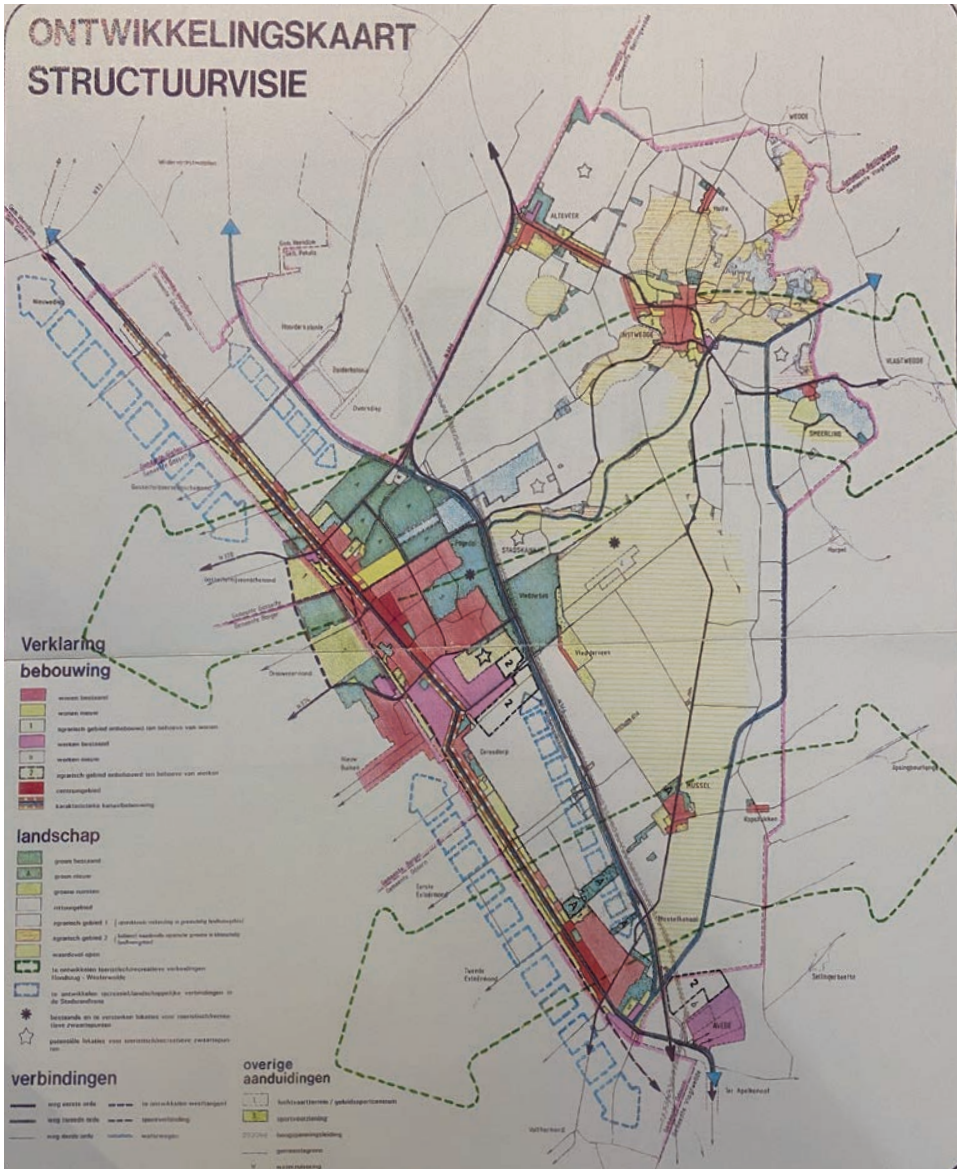
Bestemmingsplan Landelijk Gebied (2009)
De gemeentelijke structuurvisie uit 2004, ‘Bouwen op Drents grondgebied’, was de doorvertaling van de visie uit 2002. Het Bestemmingsplan Landelijk Gebied (2009) ging hierop verder. De variëteit in het landschap werd door de gemeente erkend en vastgelegd. Voor het veenkoloniale landschap stond de bescherming van de openheid en de rechte lijnen centraal. Om ‘verstening’ tegen te gaan, moest de bouw van woningen in dit open landschap in de toekomst beperkt worden, met uitzondering van boerderijen en landhuizen. In het es- en beekdallandschap rondom Onstwedde, Smeerling en Ter Wupping stond juist het behoud van de kleinschaligheid van het landschap centraal, met de onregelmatige verkaveling, houtwallen en esgronden.

Voor de boerderijen werd ingezet op recreatie als nieuwe economische drager. Het plan faciliteerde recreatieve zones met fiets-, wandel- en kanoroutes die de zandrug van de Hondsrug verbonden met de stroomdalen van Westerwolde. Om toerisme te bevorderen kregen boeren en andere bewoners van het landelijk gebied toestemming om mini-campings te starten en bij het aangeplante recreatiebos bij tussen Vledderveen en de N366 werd ruimte gemaakt voor een Hippisch Recreatiepark, die tot de dag van vandaag nog niet verschenen is.[62]

↓ Toekomstvisie van BVR, 2002. [Wageningen Universiteit]

↓ Ontwikkelingskaart Structuurvisie, 2004. [Wageningen Universiteit]

10. De vijfde toekomst

↓ Dideldom, het voormalige Philipsterrein [SteenhuisMeurs]

Na vier toekomsten – turf, landbouwindustrie, Philips en Herstructurering – stierf de vijfde toekomst, zoals uitgewerkt samen met de gemeente Borger-Odoorn, in schoonheid. Vanaf 2008 was het economische crisis. Alles en iedereen keerde naar binnen, ontwikkelaars en aannemers stopten of gingen failliet, financiers gaven niet langer thuis. Wedeka was in 2009 de grootste werkgever van Stadskanaal, met 2000 banen. Het chemisch afval van het inmiddels verlaten Philipsterrein werd in 2015 met provinciaal geld opgeruimd. Geleidelijk is de draad van voor 2008 weer opgepakt. De huizenprijzen zijn enorm gestegen. Pionierende bedrijven als V Tech, Meerendonk, Voss en Hoving horen echt bij Stadskanaal.

In het Masterplan Oost-Groningen, gepresenteerd in 2024, werken gemeentes wéér samen en willen Oldambt, Pekela, Stadskanaal, Veendam en Westerwolde binnen één generatie de brede welvaart in deze gemeenten optrekken tot het landelijke gemiddelde in 2055. De ambities in dit plan zijn kansen om te groeien, goed bereikbaar, gezond en gelukkig, goed wonen en groen en duurzaam.

Eindnoten

1 Wiersma en Spek 2021, 126-129.
2 Cora Westerink, ‘Westerwolde Heringedeeld’, deverhalenvangroningen.nl.
3 Naaijer 2019, 49.
4 Naaijer 2019, 59.
5 Meijer 1977, 26-32.
6 Cora Westerink, ‘Een stokoude Juffer in Onstwedde’, deverhalenvangroningen.nl.
7 Mart Duiven, 1949.
8 Meijer 1977, 80-81; Van Rijn 2025.
9 Blok en Beekman 1920, 110-122.
10 Uppelschoten 2013.
11 Meijer 1977, 201-209.
12 Meijer 1977, 201-209 en Nijenbrinks-Neer 2022.
13 Schoolmeesterrapport Onstwedde 1827, Archief van de Districtsschoolopzieners op het Lager Onderwijs in de Provincie Groningen (1803) 1812–1857 [Groninger Archieven, toegang 890, inventaris 12.4].
14 Meijer 1977, 18-19.
15 Cora Westerink, ‘De Duivel en zijn moer in het Bourtangermoeras’, deverhalenvangroningen.nl.
16 Borger 2020, 64
17 Schoolmeesterrapport Stadskanaal1828, Archief van de Districtsschoolopzieners op het Lager Onderwijs in de Provincie Groningen (1803) 1812–1857 [Groninger Archieven, toegang 890, inventaris 12.7].
18 Schuurman 1983, 19-28.
19 Geertsema, 2007-1
20 Gemeenteverslag Onstwedde [Groninger Archieven, toegang 1099 inventaris 8701.1].
21 Kok 2020, 46-50.
22 Kok 2020, 39-43.
23 Lobbes z/j.
24 Cora Westerink, ‘Sterenborg, buurtschap en familie’, deverhalenvangroningen.nl.
25 Kok 2020, 68.
26 Harkema en Panman 1991, 4.
27 Gemeente Stadskanaal, Dorpsvisie Alteveer 2011-2020, Stadskanaal 2012.
28 ‘Schilderij van Onstwedde. Waar ben je gebleven?’, Vereniging Westerwolde, 4 januari 2021.
29 Hofstee 1943.
30 ‘Branbergen, biscuits en Bruintje Beer’, collectiegroningen.nl.
31 Archief Meertens Instituut, Amsterdam.
32 Hofstee 1943.
33 Meijer 1977, 93-97.
34 Cora Westerink, ‘Boelo Luitjen Tijdens, redder in de nood’, deverhalenvangroningen.nl.
35 Meijer 1977, 93-97.
36 Marina van der Ploeg, ‘Werkverschaffing bij Jipsinghuizen’, deverhalenvangroningen.nl.
37 Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Register van Rijksmonumenten, nummer 516254.
38 Meijer 2012.
39 Cora Westerink, ‘Sterenborg, buurtschap en familie’, deverhalenvangroningen.nl.
40 Archief Gedeputeerde Staten, Bestemmingsplannen [Groninger Archieven toegang 2291 inventaris 1601-1620].
41 Cora Westerink, ‘Het 1000-woningenplan: monumenten voor naoorlogse wederopbouw’, deverhalenvangroningen.nl.
42 Buursma 2009.
43 Buursma 2009, 307.
44 Scheen 1964
45 Het Philipsgevoel, 47.
46 Buursma 2009, 322.
47 Rühl 1989, 69.
48 Buursma 2009, 332.
49 Nieuwsblad van het Noorden, 2 januari 1969
50 Nederlands Dagblad, 26 maart 1987
51 ‘Minister Mansholt sprak te Stadskanaal’, Winschoter Courant, 13 april 1954.
52 Veldhuis 1964.
53 Veldhuis 1964.
54 ‘Grote ruilverkaveling van Westerwolde’, Onstwedde.info, 31 maart 2021,
55 Cora Westerink, "Sterenborg, buurtschap en familie," De verhalen van Groningen
56 Kees Wiese, ‘Geen extra maatregelen. Den Haag op de korrel’, Nieuwsblad van het Noorden, 26 september 1970
57 Buursma 2009, 333
58 Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk en Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, Toelichting bij de beschikking tot aanwijzing van een beschermd dorpsgezicht in Smeerling, 11 september 1972, kenmerk 165.845.
59 Nieuwsblad van het Noorden, 12 augustus 1976.
60 Gemeente Archief Stadskanaal 1.731.212
61 Gemeente Archief Stadskanaal 1.731.212
62 Gemeente Stadskanaal, *Bestemmingsplan Landelijk Gebied*, Stadskanaal/Assen, 23 maart 2009.

Literatuur

→ Volgende pagina: Stadskanaal, Europaplein [SteenhuisMeurs]
→→ Achterzijde: Musselweg, Mussel [SteenhuisMeurs]

Jan Bakker, Bauke Roelevink, Geert Volders, Jochem Abbes, Ruut Wegman en Theo Spek, Landschapsbiografie van Westerwolde, Groningen 2022.

P.J. Blok en A.A. Beekman (red.), Geschiedkundige Atlas van Nederland, Den Haag 1920, 110-122

Guus Borger, 'Kanaalaanleg en turfwinning in het Gronings-Drentse veengebied', Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis, 29 (2020) 2, 58-67

Egbert Brink, Erwin Karel, Frans Westra, Harm van der Veen, Martin Hillenga, Paul Brood, 400 jaar Semslinie, de oudste rechte lijn ter wereld, Zwolle 2015

J. Mart Duive, De Tichelberg bij Onstwedde, 1949

J. Geertsema, 'Westerwoldse import: Duitse immigranten in de gemeentes Onstwedde en Vlagtwedde in de 19e eeuw', 14 artikelen, Tijdschrift van de Vereniging voor Genealogie en Historie Westerwolde, 2006-4 t/m/ 2011-1

P. Harkema en M.H. Panman, Stadskanaal: gemeentebeschrijving regio Veenkoloniën, L. Hacquebord (red.), Monumenten Inventarisatie Project provincie Groningen, ca. 1991, 4

E.W. Hofstee, Sociaal-economische problemen der Groninger veenkoloniën, Assen 1943

Industrieschap, Een nieuwe structuur voor de Kanaalstreek, 1973

Gabriëlla Kok, Veenkoloniën in Westerwolde, Groningen 2020 [masterscriptie]

Gemeente Stadskanaal, Dorpsvisie Alteveer 2011-2020, Stadskanaal 2012

Gert-Jan Lobbes, 'N. Boiten Rzn', Amsterdamse School Platform Wendingen, [items.amsterdamse-school.nl/details/persons/2107]

'Grote ruilverkaveling van Westerwolde', onstwedde.info, 31 maart 2021

Hervormde Evangelisatie Jeruël Vledderveen', jeruel.nl

K. Meijer (red.), 'Uneswido in Westerwalde', Historisch gedenkboek 'Onstwedde 1100', Onstwedde 1977

Klaas Meijer, 'De Chr. Ulo aan de Luringstraat', onstwedde.info, 2 juli 2012

Henri Naaijer, De essen van Westerwolde, Groningen, 2019), 49

Gerda A. Nijenbrinks-Beer, Erve Up ten Thije, eene boerenbehuizing met erf en tuin gelegen te Onstwedde, 600 jaar geschiedenis in Westerwolde, Onstwedde 2022

Marina van der Ploeg, 'Werkverschaffing bij Jipsinghuizen', deverhalenvangroningen.nl

René van Rijn, 'De Nicolaaskerk en de Juffertoren van Onstwedde', www.nazatendevries.nl, 2025

Frans Rühl, De dagboeken van Wim Kan, de televisietijd, Amsterdam 1989, 69 [dbnl]

Ph. W. Scheen, Survey rapport gemeente Onstwedde, 1964

H. Schuurman, Musselkanaal, een dorp aan het Stadskanaal, Scheemda 1983

Raymond Uppelschoten, 'De "ontzaggelijke groote passage van de Engelsche Armee", Amersfoort en omgeving in de oorlog van 1794-1795', Flehite Jaarboek 2013, 107–128

Harm van Veen, Strepen aan het water, 400 jaar veenkoloniën, Groningen 2011

J.M. Veldhuis, Voorlopige sociaal-economische schets van het ruilverkavelingsgebied 'Onstwedde' in het Groninger landschap Westerwolde, Landbouw-Economisch Instituut, Interne Nota nr. 97, Den Haag, 1964

Cora Westerink, 'Boelo Luitjen Tijdens, redder in de nood', deverhalenvangroningen.nl

Cora Westerink, 'De Duivel en zijn moer in het Bourtangermoeras', deverhalenvangroningen.nl

Cora Westerink, 'Een stokoude Juffer in Onstwedde', deverhalenvangroningen.nl

Cora Westerink, 'Sterenborg, buurtschap en familie', deverhalenvangroningen.nl

Cora Westerink, 'Westerwolde Heringedeeld', deverhalenvangroningen.nl

Henk van Zon, 'Een kringloop in praktijk gebracht, Gronings stadsvuil als mest voor de Veenkoloniën, 1500-1900, in: Geert Collenteur (e.a. red.), Stad en Regio, opstellen aangeboden aan prof. dr. Pim Kooij bij zijn afscheid als hoogleraar economische en sociale geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen, Assen 2010

CITY HOTEL

Colofon

Dit onderzoek werd uitgevoerd door SteenhuisMeurs in opdracht van de gemeente Stadskanaal.

Projectteam SteenhuisMeurs:
Dr. ir. Paul Meurs, dr. Marinke Steenhuis,
Vita Teunissen MSc MA, Koen Harmsma MA,
Monica Bakker, Dido Meurs (verslaglegging) en
Gilles Meurs (dronefoto's).

SteenhuisMeurs BV, Paterswolde
Hoofdweg 255 9765 CH Paterswolde
050 3080100
www.steenhuismeurs.nl

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van SteenhuisMeurs. Let op: Op de afbeeldingen in deze rapportage kunnen auteursrechten van toepassing zijn. Wij zijn niet aansprakelijk voor schade die voortkomt uit het ongeoorloofd gebruik van het beeldmateriaal in deze uitgave.

Wij hebben ons best gedaan om alle rechthebbenden met betrekking tot het beeldmateriaal in dit rapport te achterhalen. Als u denkt dat uw materiaal zonder voorafgaande toestemming is gebruikt, neem dan contact met ons op.

© SteenhuisMeurs BV, Paterswolde

© SteenhuisMeurs, september 2026